

श्रीश्रीवेदान्तस्यमन्त्रकः

तत्त्वप्रदीपनीटीकोपेतः

श्रीश्रीगोविन्दभाण्यकारश्रीलवलदेवविद्यारण्यविरचितः ।

श्रीग्रन्थप्रकाशकः टीकासंशोधकश्च

श्रीजगदानन्ददासः

टीकालेखिका-

श्रीमतीहरप्रसादाशः

श्रीश्रीवेदान्तस्य मन्त्रकः

तत्त्वप्रदीपनीटीकोपेतः

श्रीश्रीगोविन्दभाष्यकारश्रीलक्ष्मणदेवविद्याभूषणविरचितः ।

श्रीग्रन्थप्रकाशकः टीकासंशोधकश्च

श्रीजगदानन्ददासः

व्याकरणतीर्थः, न्याय, वेदान्त-वैष्णवदर्शन-सांख्ययोगाचार्यः (प्राप्तस्वर्णपदकः)

प्राचार्यः श्रीजगन्नाथवेदकर्मकाण्डमहाविद्यालयः, पुरी

टं कालेलिका -

श्रीमतीहरप्रियादासः

सर्वदर्शन, द्वैतवेदान्ताचार्यः (वैष्णवदर्शनाचार्यः,) (प्राप्तस्वर्णपदका)

अध्यापिका-दर्शनविभागः- श्रीजगन्नाथवेदकर्मकाण्डमहाविद्यालयः, पुरी ।

प्रकाशकः —

श्रीजगदानन्ददासः

श्रीराधाकान्तमठः, श्रीश्रीगौरगम्भीरा, पुरी

प्रथमसंस्करणम् —

प्रकाशतिथिः—

श्रीश्रीगौरपूर्णिमा

गौराढः-५०४

ख्रीष्टाब्दः-१९९०

प्राप्तिस्थानम् —

श्रीश्रीराधाकान्तमठः, श्रीगौरगम्भीरा, पुरी ।

मूल्यम् —

षोडशरूप्यकाणि (रु १६-००)

मुद्रकः—

श्रीनारायणप्रेस्

बालिसाहि, पुरी ।

समर्पणम्

येषां शुभाशयमवाप्य सदनवद्यं
विश्वसिता भवति मे गहनाज्ञतात्र ।
येषां प्रकाशयितुमेतदिहास्मि कांक्षा
तेषां पदाब्जयुगले विनता गुरुणाम् ॥ १

भवत्येकगम्यकरुणावरणालयस्य
जातामहेतुककुपां च शचीसुतस्य
प्रेमाश्रुपूर्णनयना भृशमास्मरन्ती
तत् पादपद्मयुगले नतमस्तकास्मि ॥ २

यस्मिन्नेव पदारविन्दयुगले ब्रह्मेशदेवादयः
शुद्धान्तःकरणाः कृताब्जलिपुटा ध्यायन्ति सर्वात्मना ।
सर्वाभीष्टदमेवसन्ततमहो यत् याचकानां महत्
तस्मिन्नद्य समर्प्यते कृतिरियं वेदान्तवाक्यान्विता ॥ ३

टीकाकर्त्री

अध्यापिका श्रीमती हरप्रियादाशः

विंशत्यं प्रस्थानुशीलनेन ग्रान्तं लभेरन् । वामनेन चन्द्रधूतिरिव यथा
कवचित् श्रीग्रन्थप्रकाशनञ्च सर्वोपास्यतत्त्वलाजलश्रीजगन्नाथश्रीगौरगोवि-
न्दस्य चरणकमलयोः समप्यते इत्यलं बहुना ।

प्रकाशकः—

श्री जगदानन्ददासः

व्याकरणतीर्थः, न्यायवेदान्तवैष्णवदर्शनसांख्ययोगाचार्यः (प्राप्तस्वर्णपदकः)

प्राचार्यः— श्रीजगन्नाथवेदकर्मकाण्डमहाविद्यालयः, पुरी ।

श्रीग्रन्थकर्तुः संक्षिप्तपरिचयः

त्रिलोकपावनमस्माकं पुण्यप्रसूतकलभूखण्डम् । यत्र सर्ववित्त-
सर्वाराध्यदेवदेवश्रीजगन्नाथदेवोवलभद्रसुभद्राभ्यां नित्यं विराजतेतमाम् । अस्य
कृतिसन्तानोऽस्माकमाचार्यः श्रीलश्रीवलदेवविद्याभूषणपादः । यस्याविर्भाव-
स्थलं अत्रत्यवालेश्वरमण्डलान्तर्गतश्रीक्षीरचोरागोपीनाथविजयस्थलीरेमुगां
निकषा कश्चित् पल्लीग्रामः, सम्यस्तावत् सप्तदशशताब्दी, वैश्यकुल-
म्भवश्चायम् । शंशवावस्थातः प्रबलविद्यानुरागविषयवैराग्यादिसर्वसद्गुण-
विमण्डितोऽयं त्यक्तगृहः सन् चिल्लिकाह्रदस्यापरपादस्थकुञ्चिद्विद्वद्-
वसो कुतश्चिद्विदुषः सकाशादव्याकरणकाव्यालङ्कारादिकमधीत्य न्याय-
शास्त्रेऽसाधारणपाण्डित्यमर्जयित्वा शाङ्करभाष्यादिवेदान्तशास्त्रमनुशीलन-
पुरःसरं माध्वभाष्यस्यसारवत्तामुपलभ्य तत्संप्रदायी बभूव । स्वल्पकालेन
दाक्षिणात्याख्यावित्तदिरस्थः विद्वद्वरिष्ठैः संन्यासिभिश्च साकं देवात-
शास्त्रालोचनेन प्रभूतं सोपाधिकं सत्कारं लब्धवान् दिग्गोपजी चाम्रवत् ।
ततः श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रमागत्यात्रत्यविद्वत्समाजलब्धप्रतिष्ठितः श्रीमाध्व-
गौरेश्वरवैष्णवसंप्रदायिविद्वत्प्रवरैः श्रीदामोदरवासाभिधैः साकं सम्मिल्य
श्रीपादजीवगोस्वामिविरचितषट्सन्दर्भालोचनेन तत्शिष्यत्वमङ्गीचकार ।
कियत्कालानन्तरं श्रीधामनवद्वीपदर्शनपुरःसरं श्रीधामनृन्दावनं प्रति जगाम ।

तत्र प्रमपुरुषात्तमकलिपावनानन्तरभगवच्छ्रीकृष्णचैतन्यदेवस्य पार्वदप्रवर-
 श्रीलश्रीविष्णुनाथचक्रवर्त्तिठक्कुरपादानामानुगह्येन श्रीमद्भागवतादिकं निखिल-
 भक्तितशास्त्रमनुशीलयामास । ततोऽपि परमहंसवैष्णववेशांगूहीहृद्या दीनहीना-
 किञ्चनभावेन विशुद्ध रागानुगा भक्तियाजनं कृतवान् । तदवसरे तत्कालिन-
 राजस्थानजयपुर राजधान्यां नित्यविराजितश्रीराधागोविन्ददेवपूजायाः
 श्रीनारायणपूजातः अप्राधिकारविषयमवलम्ब्य काश्चित् विप्रतिपत्तयः
 समुपस्थिताः श्रीरामानुजवैष्णवसंप्रदायिभिः । तत्समाधानाय तत्राजः शाह्वान
 क्रमेण श्रीलविष्णुनाथचक्रवर्त्तिभिः साशीर्वादप्रेरितः श्रीवल्लदेवः जयपुरं
 प्रति गत्वा तत्र रामानुजोद्यवैष्णवमण्डलीभिः साकं शास्त्रार्थेन विजयी
 बभूव । ततः प्रभृतिः यथापूर्वं श्रीराधागोविन्ददेवस्य सेवापूजायाः अप्राधिकारः
 इदानीं यावत् प्रचलति । सप्रदयानुरोधेन स्वीयसंप्रदायस्य ग्रन्थानत्रयमनुप-
 लभ्य तदवस्थान्तमावश्यकं मत्वा कियद्दिनाभ्यन्तरे श्रीगोविन्ददेवस्य स्वप्ना-
 देशेन वेदान्तसूत्रोपरि श्रीगोविन्दभाष्यं रचयामास, यदेव श्रील जीव
 गोस्वामिदादिवरचिताचित्यभेदाभेदवादादस्याधारस्वरूपम् । तदनन्तरं ईशादि-
 वशोपनिषद्भाष्यं श्रीमद्भगवद्गीतोपरि “गीताभूषणभाष्य” च कृत्वा
 “विद्याभूषण” इत्याख्येनोपाधिना भूषितः । तत् प्रभृतिः श्रीवल्लदेवविद्या-
 भूषणः इत्याख्या तस्यवर्त्तते । तस्य पाण्डित्यप्रतिभाचातिमर्त्या विद्यते ।
 अत्यल्पकालेन विशुद्धरागानुगाभक्तिसिद्धान्तमाधारीकृत्य विविधभक्तिग्रन्थान्
 टीकाग्रन्थैश्च प्रणीतवान् । ग्रन्थनामानि प्रदेयानि श्रीगोविन्दभाष्यम्,
 तस्य सूक्ष्माटीका, श्रीसिद्धान्तरत्नं, तटीका च । श्रीइन्द्रेयरत्नावली, श्री-
 सिद्धान्तदर्पणः, श्रीवेदान्तस्यमन्तकः, साहित्यकौमुदी, तटीका च, व्याकरण
 कौमुदी तटीका च, दशविंशोपनिषद्भाष्याणि । श्रीगीताभूषणभाष्यं,
 [गीतोपरि], श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यं, श्रीमद्भागवतोपरि वैष्णवानन्दिनीटीका,
 श्रीकाव्यकौस्तुभम्, श्रीछन्दकौस्तुभम्, श्रीसंक्षेपभागवतामृतटीका, श्रीषट्-
 सन्दर्भटीका, श्रीगोपालतापन्युपनिषद्टीका, श्रीदयामानन्दचरितमिस्यादयः ग्रन्थ-
 रत्नानि इदानीं लभ्यन्ते । अन्येऽपि बहुग्रन्थाः रचिताः इति श्रूयते ।

एतन्मते ईश्वरः, जीवः, प्रकृतिः, कालः, कर्म, इत्येतानि पञ्चप्रेमेयाणि

स्वीक्रियन्ते प्रत्यक्षानुमानशदा इति प्रमाणत्रयमपि स्वीकृतम् । तत्र ईश्वरः
 विभुः चेतनः, सर्वज्ञाद्यन तत्कल्याणनित्यगुणस्वरूपः । न तस्वरूपविग्रहरूपेण
 नित्यत्रिधा विद्यमानः । सच्चिदानन्दमयः सत्त्वादिप्राकृतगुणविवर्जितः दृश्या-
 दृश्यान्तर्बन्धिष्यमयविग्रहब्रह्माण्डस्य निमित्तोपादानकारणस्वरूपः । अस्मिन्त्या-
 नन्तसहस्रशक्तिमान्, अस्मिन्त्यशक्त्या सन्तुष्टः निर्गुणः, व्याप्यः व्यापकः, अणुः
 महान्, व्यक्ताव्यक्तादिस्वरूपः । ब्रह्मपरमात्मभगवानिति त्रिधामिव्यक्तः ।
 धर्मसंस्थापनाय अधर्मविनाशाय च युगावताररूपेण श्रीरामकृष्णादिस्वरूपा-
 भिव्यक्तः । अनन्तावताराः नित्यशाश्वतस्वरूपास्तेषु अंशकलादयोऽपि परि-
 गणित इत्यन्ते । परन्तु सर्वे नित्याः हानोपादानरहिताः आविर्भावस्वरूपाश्च
 सच्चिदानन्दविग्रहमयाः । तत्र श्रीयशोदानन्दनः श्रीकृष्णः एव स्वयं भगवान्
 उच्यते । वङ्कुठाधिपतिनारायणस्तस्य विलासस्वरूपः । परिपूर्णपङ्कजवर्षादपि
 श्रीमन्नारायणतः श्रीकृष्णस्य माधुर्य्याधिक्यात् स्वयंरूपता स्वयंभगवत्ता
 च निर्णिता । अन्ये महत्याद्यवताराः अंशकलावताराः कथ्यन्ते न्यूनशक्त्यभि-
 व्यक्तेः । भगवद्धामलीलापरिकरादयः चिन्मयस्वरूपाः अप्राकृताः अविनश्वरा-
 इवा जीवः, अणुः चेतनः, व्याप्यः, नित्यः, गुणातीतः सुखमयः नित्यभगवद्वाल-
 स्वरूपः । त्रिगुणातीतोऽपि मायया प्राकृतस्वरूपः अस्मान् त्रिगुणात्मकं
 मन्यमानस्तत्कृतं भौतिकं सुखदुःखादिकं भुङ्क्ते । अहं दुःखी अहंसुखंति
 मन्यते, एवमेवं जन्ममरणलोतपतितः सन्ननेकजन्मभ्रमणानन्तरं अन्तर्ध्यामि-
 रूपश्रीगुरुकृपया श्रीभगवद्भजनेन नित्यशाश्वतीं चिरन्तनीं अहंकीं श्रीकृष्ण-
 प्रेमभक्तिं लभते । तदेव तस्य परमचरममतिरिति सर्वशास्त्रशिरोमणि-
 श्रीमद्भागवतसिद्धान्तः । प्रकृतिः-जडस्वरूपा, बहिरङ्गाशक्तिः । जीवाना-
 द्गोति विक्षिपति च । भगवत्शक्तिरूपेण जयदुपादानकारणम् । न तु
 स्वातन्त्र्येणोपादानता तस्याः इति दिक् । कालं त्रिगुणशून्यजडद्वयविशेषः
 अतीतादिव्यवहारहेतुः सगंजलययोर्हेतुश्च । नित्यः, सर्वानयामकोऽपि ईश्वरा-
 धीनः कर्म, क्रियारूपं कृतिसाध्यमनादि बीजङ्कुरादिवत् शुभाशुभभेदेन
 विविधम् वेदविहितं शुभं तन्निषिद्धमशुभम् । नित्यनैमित्तिकभेदेनपि तद्वत् ।

परन्तु विवेकिनः शुभुक्षोः सर्वमेव हेयमिति दिक् । श्रुतिस्मृतिपुराणेति॥
 हासाविशास्त्रानुशीलनज्जनितापरोक्षज्ञानस्वरूपमगवद् ब्रह्माविनीसारसमवेत—
 संवित्साररूपाभवितरेव आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः पुरस्सरमा आत्यन्तिकमुक्त-
 प्राप्तिरिति शास्त्रनिष्कर्षः सिद्धान्तः ।

—*—

कृतज्ञताज्ञापनम्

शास्त्रमनन्तं, ज्ञानरत्नाकरद्वयापारः, यत्तरणाय मनीषीणामप्य-
 सामर्थ्यं दृश्यते । तारुणज्ञानसमुद्राद् ज्ञानरत्नाहरणाय मम या प्रवृत्तिः
 सा नितरामुपहसनीयेति मन्ये । तथापि कस्यचिन्महामुभविनो वाक्यं
 स्मर्यते,— यत् “अनन्तज्ञानसमुद्रसमीपे ज्ञयं केवलमुपलब्धखण्डमात्रस्य संग्रा-
 हकाः” । उक्तिश्च— “अनन्तशास्त्रं बहुवेदितव्यम् स्वल्पश्च कालो
 बहवश्च विद्वान्” इति । मन्ये पिपिलिकायाः सिन्धुतरणामिलाषवत् माह्व-
 ज्ञानान्धजनस्य ज्ञानाविधिसन्तरणं मनोरथमात्रम् । तथापि “काव्यशोह-
 विनोदेन कालो गच्छति धीमतामिति न्यायेन सुधियां मार्गमवश्यमवल-
 म्बनीयमिति विचार्य सत्यप्यसार्थं ज तेयं मम महती प्रवृत्तिः । अतः श्राद्धौ
 असीमं ज्ञानसिन्धुं प्रति मम हार्दिकप्रणामाञ्जलिः । द्वितीये अखण्डज्ञानाकरा-
 धारभूतस्य सर्वज्ञविभु-पुरुषोत्तमश्रीजगन्नाथाभिन्नश्रीगौरगोविन्दस्य पदार-
 विन्दयोः अकैतवं सहस्रं भवितनिवेदनम् । तृतीये येषां शुभाशीर्वादः
 साहाय्यं सहयोगश्च मम सकलतायाः मूलं तेषां मम निःश्रेयसः अमिलाषिणां
 श्रीजगन्नाथदेवकर्मकाण्डमहाविद्यालस्य प्राचाट्याणामभिवन्दनीयपुरुषवर्षाणां
 बहुशास्त्रकृतभुरिपरिश्रमाणां श्रीजगदानन्ददासमहाम गानां कृते आन्तरिक-
 मभिनन्दनं सानुनयं प्रणिपातं च । स्वकीयानुसृतमवविनियोगेन टीकायाः
 संशोधनकार्यं तं सम्पादितमिति कृत्वा तेषां सविधे मम हार्दिकं कृतज्ञता-

ज्ञापनम् । टीकां कर्तुं प्रथमं प्रोत्साहनं मया तेभ्यः प्राप्तमिति कृत्वा तेषां
चरणकमलद्वयोः आन्तरिक भक्तिपूतं पूजामाः विनिवेदयामि । अन्त्ये मे
सततहितैषिणां गुरुवर्षाणां डा० नीलकण्ठपतिमहोदयानां श्रीमतां प्यारीमोहन-
पट्टनायकमहाभागानाञ्च कृपापूतचरणारविन्दयोर्भक्तिविधौततमम अतिम
प्रणताञ्जलिः ।

परिशेषे कृताञ्जलिपुरःसरं प्रार्थयामि यत्, यद्यपि गुरुवर्षाणां
मुपवेशेन मादृशी अज्ञा काट्योऽस्मिन् प्रवृत्ता, येनकेन प्रकारेण टीकेयं मया
समाप्ता च, तथापि अज्ञानजनिताः अनवधानजन्याश्च तृटयः विद्वद्भिः
क्षन्तव्याः इति भूयो भूयो मम निवेदनम् ।

—*—

वस्तुकथा-प्रथमः किरणः

मानाधीना मेयसिद्धिरिति शास्त्रतात्पर्यमाधारीकृत्य प्रमेयपदार्थानां
सिद्धिनिमित्तं प्रमाणस्यावश्यकता विद्यते इति असंशयेन वक्तुं शक्यते ।
अतएव शास्त्रनिबन्धने प्रमेयपदार्थानां विचारात् प्रागेव प्रमाणस्य विचारः
क्रियते रुधिमिः । एतस्मिन्नेव प्रसङ्गे विद्वद्वरेण आचार्येण मोक्षाकर-
गुप्तेन उक्तमस्ति “प्रेक्षापुर्वकारिणोऽर्थजिनाः सर्वपुरुषार्थसिद्धिनिमित्तं
प्रमाणमनुसरन्तीति प्रमाणमादौ व्युत्पाद्यते” । वेदान्तस्य मन्तकग्रन्थेऽपि
प्रमेय पञ्चकानां निर्णयात् प्रागेव प्रमाणनिर्णयः क्रियते । तत्र अष्टौ एव
प्रमाणानीति स्वीक्रियते । विभिन्नानां दार्शनिकानां प्रमाणसंख्याविषये विप्रति-
पत्तिः वर्तते, तत्र प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः, बौद्ध-जैन-धर्मशेषिकाश्च प्रत्यक्षा-
नुमानमिति प्रमाणद्वयम्, योग-सांख्ये प्रत्यक्षानुमानशब्देति प्रमाण-त्रयं
स्वीकुर्वन्ति । प्रत्यक्षानुमानशब्देपमानइति प्रमाणचतुष्टयं नैयायिकाः, प्रत्य-
क्षानुमानशब्देपमानार्थपश्यनुपलब्धिश्चेति प्रमाणषट्कं मीमांसकाः वेदान्तिनश्च

कृष्टौ प्रमाणानि पौराणिकाः, नवविधं च प्रमाणमिति साहित्यिकाः कथयन्ति ।
 सत्सु अपि नवविधेषु प्रमाणेषु तत्र प्रधानतः श्रीमद्विद्याभूषणपादेना-
 स्वीकृतानि प्रत्यक्षानुमानशब्दा इति त्रीण्येव प्रमाणानि । तत्र अर्थसमिकृष्ट-
 मिन्द्रियं प्रत्यक्षम् । अनुमितिकरणमनुमानम्, इत्येवंरूपेण सर्वेषां
 प्रमाणानां लक्षणं निरूपितम् । मुख्यतः त्रीणि प्रमाणानि स्वीकृतानि ।
 यतो हि उपमानस्य अर्थापत्तेश्च अनुमाने अन्तर्भावत्वम् । अभावश्च
 प्रत्यक्षे अन्तर्भावः अपि च सम्भवस्य अनुमाने । ऐतिह्यस्य प्रामाण्यं
 न विद्यते । अनुपपद्यमानस्य अर्थस्य दर्शनेन उपपादकार्थान्तरकल्पनं
 अर्थापत्तिरिति लक्षणं निरूपितम् । पीनो देवव्रतो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ
 विद्याभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति कृत्वा रात्रिभोजनं अर्थापत्तिप्रमाणेन
 निर्णतम् । तत्र प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनां चार्वाकाणां अभिमतमयुक्तम् ।
 सन्देह-विपर्ययज्ञानिराशकत्वात् । अतः एतदेव वक्ष्ये यत् “चार्वाक तव-
 चार्वाङ्गी इत्यादौ गले पादुकान्यायेन अनिच्छतापि चार्वाकेण अनुमानं
 स्वीकृतम् । संप्रति त्रीणि एव प्रमाणानि प्रधानतः स्वीकृतानि । तत्र पुनः
 शब्दस्यैव “रत्नालये रत्नम्” “हिमालये हिमम्” इत्यादि वत् अव्यभिचारि-
 त्वम् । दृश्यते, मायामुण्डदर्शनेत्यादि देवदत्तस्य इदं सस्तकम् इति भ्रमज्ञानं
 जायते । परन्तु सर्पद्रष्टे त्वयि विषं नास्तीति मन्त्रोच्चारणेन द्विषस्य
 अपाकरणं श्रुतवाक्यवलेनैव सम्भवति । अतः एतदेव स्पष्टं यत् प्रथमे
 क्रियते खलु शब्दप्रमाणस्य परं नाम.०यम् प्रतिपादितम्, विद्याभूषणपादः
 “अनादिनिधना नित्या” इत्यादि श्रुतिमुख्येनेति ।

द्वितीयः किरणः

अथ तावत् प्रथमे किरणे प्रमाणनिरूपणानन्तरं द्वितीये किरणे प्रमेयाणि निर्णीयन्ते । प्रमेयाणि तावत् ईश्वर-जीव प्रकृति-काल-कर्मभेदेन पञ्चधा । तथा च क्रमेण प्रथमतः ईश्वरस्य लक्षणं निरूपितम् त्रिभुः विज्ञानानन्दस्वरूपः सर्वज्ञादिगुणवान् पुरुषोत्तमः ईश्वरः इति । तथैव स करण-कारणाधिपतिः, तच्चैव कश्चित् जनिरस्ति लोके” इत्यादिभिः श्रुतिभिः सुसङ्गतिं जयते ।

“अज्ञायमानो बहुधा विज्ञायते” इत्यादिभिः श्रुतिभिः जन्मादिरहितस्य परमेश्वरस्य वाविभक्तिभात्रत्वं बोध्यम् । तथैव ब्रह्माख्यप्रभृतीनां पारमेश्वर्यं प्रतिपादकानाम् श्रुतीनां तात्पर्यपर्यालोच्य “नारायणात् ब्रह्मा जायते, नारायणात् रुद्रो जायते” इत्यादिभिः बलवतीभिः श्रुतिप्रमाणैः तेषां पारमेश्वर्यलक्षणमुत्प्रेष्य विष्णोः पारमेश्वर्यं प्रतिपादितम् । विष्णुपुराणे च “क्रोधाच्च रुद्रः” इत्यादौ नारायणस्य पारमेश्वर्यं वर्णितम् । श्रीवाराहे च “नारायणः परो देवस्तस्मात् जातश्चतुर्मुखः” इत्यादौ श्रीविष्णोरेव श्रेष्ठत्वं अभिहितम् । शिवस्य पशुपतित्वं च विष्णोः वरायत्वंमिति श्रुतिसिद्धान्तः ।

गोवत्सहरणत्रिपुरासुरवधसङ्गो च यथाकृतं ब्रह्माख्योः विष्णु-परतन्त्रता श्रूयते । “नष्टे लोके द्विपरं द्वावसाने” इत्यादौ देवकीमृति-माध्वमेन भगवतः विष्णोः सर्वपेश्या निरूप्यत्वं प्रतिपादितम् । अथैव एतदेवाभिहितं यत्—

“ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुशराधनतन्त्रराः ।” यत्तु हरेः पुत्रलाभाय रुद्राराधनं श्रूयते तावच्च लीलाकौतुक्यम् । तस्य एव हरेः परा क्षेत्रज्ञा-माया-भेदेन त्रिधा शक्तयः । स एव सर्वशक्तिमान् परमेश्वरः स्व पराशक्ति-बलेन जगत् निमित्तकारणम् । क्षेत्रज्ञादिशक्तित्वेन तदुपादानं च । तस्यैव आत्ममुत्तिष्ठत्वं । देहदेहीभेदशून्यत्वात् ।

सत्याविलक्षणं तावत् ब्रह्मसकाशात् अभिन्नमेव । ब्रह्मधर्माः ब्रह्मसकाशात् अभिन्नाः । “यथोक्तं दुर्गवृष्टं” इत्यादिषु श्रुतिषु तवेश प्रमाणितम् । “तोऽकामयत बहुस्यां प्रजापेय” । “अहमात्मा गुडाकेशेष्ट्याविषु परमे-
श्वरस्य अस्मदर्थबोधं प्राह्यम्” । अर्थात् तादृशस्य ब्रह्म ययगोचरस्य परमात्मनः मुक्तोपसृप्यत्वं श्रुतिस्मृतिभिः प्रमाणितम् ।

“मामेव ये प्रपद्यन्ते

मायामेतां तरन्ति ते”

“निरञ्जनः परमसाम्यमुपैति धीरः” । इत्यादिभिः ।

स च पुरुषोत्तमः क्वचित् द्विभुजः, क्वचित् चतुर्भुजः क्वचित्
अष्टभुजश्चेति पठ्यते । स्वरूपानिश्चयेऽपि प्रकाशवैशिष्ट्यात्, भानतार-
तम्याच्च सूक्ष्मस्य साधुर्यातिशयत्वेन द्विभुजस्य एव प्राधान्यं च निमित्तम् ।

“शक्तेर्व्यक्तिस्तथाव्यक्तिः तारतम्यस्य कारणम्” । इत्यादिना ।
ब्रह्मसकाशात् दाहिकाशक्तेः यथा अभिन्नत्वं, तथैव ब्रह्मसकाशात्
ब्रह्मशक्तीनां अभेदत्वम् । “परास्य शक्तिविविधं च श्रूयते”, इत्यादौ
श्रीलक्ष्म्यादीनां तत् स्वरूपशक्तित्वमभिद्वयम् । तत्र सच्चिद्शक्तिप्रधाना
सरस्वती, ज्ञानप्रधाना तु लक्ष्मी एव । शनयोः लक्ष्म्याः एव श्रेष्ठतः;
ज्ञादिनीशक्तिस्वरूपत्वात् । यथा विष्णोः पारतम्यं तथा लक्ष्म्याः अपि ।
तत्रैव च सर्वेषु लक्ष्मीरूपेषु श्रीराधायाः एव स्वयंलक्ष्मीत्वम्, यस्याः अंशे
लक्ष्मीदुर्गादिका शक्तिरित्यादि अवणात् ।

—०—

तृतीयः किरणः

तृतीये किरणे तावत् जीवस्वरूपं निरूपितम् । अणुचैतन्यरूपः
भगवदंशो जीवः इति श्रुतिप्रमाणेन निर्धारितम् । पुनश्च भगवद्दासो जीवः
इति निर्धारणेन जीव-ब्रह्मणोः भेदः, सेव्यसेवकसम्बन्धश्च स्वीकृतः ।
अतः एकजीववादः निरस्तः । अणुस्वरूपोऽपि जीवात्मा नित्यज्ञानगुणेन

समस्तशरीरावयवेषु व्याप्ततया तिष्ठति । यथा सूर्यः एकस्थानवत्प्रपि अखिल-
लोकं प्रकाशयति, तथा हृदयप्रवेशवृत्तित्वेऽपि जीवात्मनः ज्ञानगुणेन शरीर-
व्याप्यत्वेन स्थितिः । सोऽपि जीवः षड्भावविकाररहितः सन् कर्ता मोक्षता-
ज्ञाता च, सत्यमेतत् निष्कृप्यत्वश्रुत्या निर्विकारत्वश्रुत्या च जीवस्य कर्तृत्वं
नैव वाच्यते । अस्ति भाति प्रभृतिभिः धातुर्थैः तदुपपत्तेः । संयोगाश्रय-
त्वेऽपि आकाशस्य यथा न किमपि विकारवत्वम् तथा स्थूलक्रियाश्रयेऽपि
जीवचैतन्येन विकृतिर्जायते ।

जीवोऽयं स्वरूपतः नित्यमगद्भावसः इति अभिधीयते । परन्तु
वहिरङ्गाशक्त्या मायया तस्य स्वरूपं आवृत्तं भवति, शास्त्रोपदेशमाध्यमेन
तदभिव्यक्तिर्भवति च । तच्च पुनः गुरुपादाश्रयमन्तरेण न सम्भवति । अस्मद-
प्रत्ययगोचरः जीवः एव न परमात्मा । न च परस्य ब्रह्मणः शास्त्रावाच्य-
त्वमिति शङ्कनीयम् । “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति
श्रुतिवाक्येन तस्य कातर्येण अगोचरत्वं पामरागोचरत्वं च विहितम् ।
“सर्वे वेदा यत् पदमामस्ति”, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इत्यादिरूपेण
बहुधा उक्तत्वात् ।

एतस्मिन् प्रसङ्गे च अद्वैतसिद्धान्तः निराकृतः । तत्र प्रतिविम्ब-
वादोऽपि अपाकृतः, ब्रह्मणः निरूपत्वात् । तथा सति निरूपस्य वायुदिगादेः
अपि तदापत्तिः । एवं च परिच्छिन्नवादोऽपि निरस्तः, जडया अविद्यया
चैतन्यस्य परिच्छिन्नत्वासम्भवात् ।

अनेनैव विभिन्नाभिः शास्त्रयुक्तिभिः अद्वैतवादः खण्डितः । सत्यमेतत्
अद्वैतवादे निराकृतेऽपि अद्वयतत्वं प्रतिपादितम् । जीवेश्वरयोः ईश्वर-
जडयोः भेदोऽपि वर्तते । तथापि शक्ति-शक्तिमतोः अभेदसम्बन्धदृष्ट्या
अद्वयतत्वं सिध्यति इति दिक् ।

चतुर्थः किरणः

अत्र तावत् चतुर्थकिरणे प्रकृतितत्त्वं निरूप्यते । तत्र सत्त्व-रज-
 तमोऽभिधेयानां गुणत्रयाणां साम्यावस्थारूपजडद्रव्यविशेषः प्रकृतिः । सा
 प्रकृतिरेव उपादानकारणं जगतः । सा भगवतः वहिरङ्गाशक्तिविशेषरूपा
 प्रकृतिः गुणत्रयाणामाश्रयस्थली । इह त्रिविधानां गुणानां लक्षणं निरू-
 पितम् । तत्र प्रकाशादिगुणः सत्त्वस्य । रागादिदुःखहेतुभूतं
 रजः । प्रमादालस्यादिहेतुत्वं च तमसः लक्षणम् । एतेषां साम्यावस्था
 प्रकृतिः । विषमावस्थया तु महाव्यसृष्टिः । प्रकृतेः महत्तत्त्वं जायते ।
 महत्तत्त्वात् अहङ्कारः । सः चाहङ्कारः त्रिविधः । सात्त्विकराजसिक-ताम-
 निकमेवात् । तत्र सात्त्विकादहङ्कारात् मनसः इन्द्रियाधिष्ठात्रीणां देवता-
 नाञ्च । राजसात् अहङ्कारात् इन्द्रियाणाम् । तामसात् अहङ्कारात् पञ्च-
 तन्मात्राणाम् सृष्टिः । तन्मात्रेभ्यश्च पञ्चमहाभूतानामुत्पत्तिरिति विद्या-
 भूषणपादानामभिमतम् । तत्रापि श्रुति-स्मृतिपुराणवचनं प्रमाणरूपेण
 निद्वेषितम् । चक्षुरादीनां बाह्येन्द्रियाणां लक्षणं निरूपितं पृथक्तया ।
 पुनश्च तन्मात्राणि महाभूतानि च यथाक्रमं अविशेष-विशेष-शब्देन अभि-
 धीयन्ते । अनन्तरं पञ्चीकरणप्रक्रिया प्रदर्शिता । अथ किं नाम पञ्चीकरण-
 मिति चेदुच्यते “द्विधा विधाय चैकैकं

चतुर्धा प्रथमं पुनः

स्वस्वेतरद्वितीयांशः

योजनात् पञ्च पञ्चते । इति

एतेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यः भूतेभ्यः चतुर्दशभूतानां चतुर्विधशरीराणां चोत्पत्तिः ।
 तत्र अष्टौ प्रकृतयः स्थूलशरीरस्थोपादानरूपाः यदुक्तं भगवद्गीतासु ।

सूमिरापोऽनलोवायुः खं मनोबुद्धिरेव च ।

अहङ्कारः इतीयं मे भिन्नाः प्रकृतिरष्टधा ॥

अहवादीनि पृथिव्यन्तानि तत्त्वानि समष्टिरूपेण, पृथक्तया कार्याणि

१ अटिरूपेण उद्भवे । एवं च सर्वं सम्मिश्र्य चतुर्दिशति तत्त्वानि ।
अत्र विक् पृथक् त्रयं न कल्प्यते । आकाशस्यैव तादृशप्रकृतमित्ये ।

—०—

पञ्चमः किरणः

कालतत्त्वं अत्र निरूपितमेव यत् त्रैगुण्यशून्यो जडब्रह्मविशेषः
कालः । स च युगपत् अतीतादिरूपः सर्गप्रलययोः हेतुः । “न सोऽस्ति
प्रत्ययः लोके यत्र कालो न भ सते”, इति न्यायेन कालस्य स्थितिः सर्वत्रैव
विद्यते । सत्यमेतत्, सर्वेषां नियन्त्रकः कालः । परन्तु तस्य निष्पादकः
परमत्मा एव । “तः कालकालो गुणो सर्वविद्याः” इत्युक्तत्वात् ।
परन्तु कालस्यैतस्य प्रभावः सर्वत्र विद्यमानेऽपि परंब्रह्मणः नाम धाम-
लीला-परिकराविषु नैव विद्यते ।

— ० —

षष्ठः किरणः

कर्मतत्त्वं निरूपितं षष्ठकिरणे । कियारूपं कृतिसाध्यमदिति
कर्मणः लक्षणम् । तच्च द्विविधम् । शुभाशुभभेदात् । तत्र वेदविहितं
शुभम् । वेद-विगर्हितं चाशुभम् । नित्य-नैमित्तिक-काम्यादि-भेदेन कर्म
बहुधा विभक्तम् । परन्तु शुभ शुभात्मकमखिलं कर्म ज्ञानेन त्रिनश्यति ।

“सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।” इति गीता ।
कर्ममल-विनिवर्तकं ज्ञानं द्विविधम्, परोक्षमपरोक्षं च । परोक्षं शास्त्रा-
दिजन्यम् । अपरोक्षं च ह्लादिनीसारसंचितसमदेतरूपम् । तादृशेव ज्ञानं
भक्तियोगरित्यभिधीयते ।

परिशेषे चैवमभिधातव्यम् यत् आलोचितं तत्त्वपञ्चकं विष्णु-
पुराणे विस्तृताकारेण वर्ण्यते । इति विक् ।

— ० —

प्रथमः किरणः

“सनातनं रूपमिहोद्भास्यन्
आनन्दसिन्धुं परितः प्रवर्द्धयन्
अन्तस्तमस्तोमहरः स राजतां
चैतन्यरूपविधुरद्भूतोदयः ॥ १

सौदामिनीव वीतदुकूलमम्बराढ्यं, सर्कीर्त्तनरसमयं करुणावतारम् ।
प्रमाम्बुसिन्धुस्वरूपं शचीनन्दनाक्षयं, वन्दे श्रीगौरकिशोरचरणारविन्दम् ॥ १
अनन्तविश्वपरिणामहेतोः यस्यैव लीलाऽखिललोकजातम्,
यस्यैककारुण्यकटाक्षेणैव विधूतः मायाजनितश्च बन्धः ।
अचिन्त्यशक्तिधरशेषभूतं शरण्यमेकं भवदुःखभाजां,
मन्त्रैकलक्ष्यं श्रुतिसारवेद्यं गोविन्दमाद्यं पुरुषं प्राप्ये ॥ २

इह अस्मिन्नेव कलौ सः श्रद्भूतप्रकाशः चैतन्यरूपचन्द्रः नित्यं
विराजताम् । यः सर्वेश्वराख्यः प्रेमपुरुषोत्तमः श्रीराधाकृष्णमिलितविग्रहः
कलिपावनावतारः स्वकीयं सनातनरूपं नित्यशाश्वतं श्रीधामनवद्वीपावि-
र्भावितं श्रीशचीनन्दनस्वरूपं सच्चिदानन्दविग्रहं प्रकटयन्, कलिहृतजनानां
अन्तस्तमःसमूहानां हरणकर्त्ता सन्, अब्रह्मस्तम्भवर्द्धयन्तं प्राणीमात्राणां हृदये
सर्वलोभादेन नाप्रेमानन्दसिन्धुं प्रवर्द्धयति स्म । अत्रापि सनातनादि-
पदेन तस्य नित्यशाश्वतविग्रहवत्ता प्रतिपादिता इति ।

श्रीकृष्णपक्षेऽपि इत्येकस्यास्य अर्थः सङ्गच्छते । यथा सनातन-
रूपं सपुण्यं सन् नित्यकिशोरस्वरूपं प्रदर्शयन् आनन्दसिन्धुं परितः प्रवर्द्धयन्,
ब्रजमण्डलादिषु नित्यानन्दं प्रकटयन्, अनन्ताज्ञानसमूहस्य हरणकर्त्ता सन्
चैतन्यरूपविधुः नित्यचिन्मयस्वरूपः श्रीकृष्णचन्द्रः राजताम् - विरजताम् ।
राजतामन्त्रेण तस्य नित्यम् अप्राकृतत्वं सिध्यति ॥ १

प्रमाणैर्विना प्रमेयसिद्धिः नैत्यतस्थानि तावन्नि-
रूप्यन्ते-प्रत्यक्षमेकं चार्वाकः अनुमानञ्च वैशेषिकः,
शब्दञ्च कपिलपतञ्जली, उपमानञ्च गौतमः,
अर्थापत्त्यनुपलब्धी च मीमांसकः, ऐतिह्यसम्भवी च
पौराणिकः, इति तत्तन्निर्णयेषु पश्य मः । तदित्थं
प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिसम्भवैतिह्या-
न्यष्टौ प्रमाणानि भवन्ति । ॥ २

प्रमाणैर्विनेति, प्रत्यक्षानुमानादीनि प्रमाणानि अनङ्गीकृत्य न
प्रमेयसिद्धिः — घटपटादीनां प्रमेयपदार्थानां निर्णयः नैतत् भवति । माना-
धीनामेयसिद्धिः प्रमाणाधीना प्रमेयसिद्धिरित्यर्थः । प्रत्यक्षमेकं चार्वाकः ।
तत्र केवलं प्रत्यक्षप्रमाणवादिनः चार्वाकाः इति भावः । अनुमानञ्च अर्थात्
प्रत्यक्षमनुमान च वैशेषिकाः, न केवलं वैशेषिकाः, अपि तु बौद्धाः जैनाश्च ।
प्रमाण द्विविधं प्रत्यक्षानुमानमेवेति स्वोक्तुर्वन्ति । शब्दं च प्रत्यक्षा-
नुमानशब्दं च कपिलपतञ्जली मन्येते ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्चेति कारिकोक्तः ।
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदेन प्रमाणं चतुर्विधमिति नैयायिकाः ।
“प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा, प्रमाणानि इति गौतमीय-न्यायसूत्रात् ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिरिति प्रमाणषट्कमङ्गीकृतं
मीमांसकैः । पौराणिकाश्च सम्भवैतिह्यभेदेन प्रमाणद्वयेन सह प्रत्यक्षावि-
प्रमाणषट्कं गृहीत्वा अष्टविधं प्रमाणमिति अङ्गीकुर्वन्ति । तदित्थं उप-
र्युक्तप्रकारेण प्रत्यक्षादीनि अष्टसंख्यकानि प्रमाणानीति शास्त्रवि-
दामभिमतम्, ॥ २

तेष्वर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियं प्रत्यक्षम् । घटमहं चक्षुषा
पश्यामीत्यादौ । अनुमितिकरणमनुमानम् । गिरिवर्द्धि-
मान् धूमादित्यादौ । अन्यादज्ञानमनुमितिः, तत्करणं
धूमादिज्ञानम् । आप्तवाक्यं शब्दः, यथा नदीतीरे
पञ्चवृक्षाः सन्ति । यथाचाग्निष्टोत्रेण यज्ञेतेत्यादौ ।
उपमातकरणमुपमानम् । गो सदृशो गवयः इत्यादौ
संज्ञातंज्ञितस्वन्धज्ञानमुपमितिः तत्करणं सादृश्यज्ञानम् ।

अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियं - अर्थे नाम घटपटादिविषये सह चक्षु-
रादीनामिन्द्रियाणां सन्निकर्षात् सम्बन्धवशात् यज् ज्ञानं, तदेव प्रत्यक्षम् ।
अक्षम् इन्द्रियम् । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति भावः । “इन्द्रियजं
ज्ञानं प्रत्यक्षम्” इति विश्वनाथतर्कवृत्तान्तः । अतः प्रत्यक्षज्ञानविषये
इन्द्रियं करणम् । व्यापारश्च सन्निकर्षः । अर्थात् इन्द्रियमाध्ययनसन्नि-
कर्षजनितं ज्ञानम् प्रत्यक्षम् ।

अनुमानं लक्षयति -- अनुमितिकरणमिति । व्याप्तिविशिष्टधर्माधर्म-
ताज्ञानं परामर्शस्तज्जन्यज्ञानमनुमितिः । अनुमितिकरणमनुमानं अत्र व्याप्ति-
ज्ञानं करणम् । परामर्शश्च व्यापारः । अर्थात् यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र
वह्निः । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्ति इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्य
व्यापकसम्बन्धजन्यज्ञानमनुमानमित्यर्थः ।

शब्दप्रमाणं लक्षयति -- आप्तवाक्यमिति आप्तवाक्यं शब्दप्र-
माणम् । “आप्तोपदेशः शब्दः” इति न्यायसूत्रम् । ‘न हि भूतादिवि-
षयस्य कश्चिदस्ति विधायकः’ यतः भूतादिविषयाणां अतीतादिविषयाणां
प्रमाणनिमित्तं देववाक्यानामावश्यकता । तथा च शाबरभाष्येऽपि ‘चोदना
हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं विप्रकृष्टमिति एवंजानीयकमर्थं शक्नोत्य-
वगमयितुम् । अर्थात् शास्त्रस्य परं प्रामाण्यं सिद्धमित्यर्थः ।

अनुपपद्यमानार्थदर्शनेनोपायकार्यान्तरकल्पनमर्थ-
पत्तिः पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ, इह
दिवा अनुपपन्नानस्य तन्मत्वगुणधर्मं सत्तत्त्व नयनं
भोजित्व गमयति घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्यभावः निदिशतः ।
अनुपलब्धिलब्धेरभावः इत्यभावेन प्रमाणेन घटाद्य-
भावो गृह्यते । शते दशकं सम्भवतीति बुद्धौ सम्भावनं
सम्भवः ।

उपमान-प्रमाणं दर्शयति— उपमितिकरणमिति । गो सत्त्वो
गवयः इत्यादौ । गो सत्त्वो गवय इत्यादौ, उपमाने प्रमाणे सादृश्य-
ज्ञानं करणम् । व्यापारश्च तत्र अतिदेशवाक्यार्थस्मरणम्, तत्र किं नाम
सदृशत्वमिति आकाङ्क्षायां — तद् भिन्नत्वे सति तदगतं भूयोधर्मवत्त्वम्,
सदृशत्वम् । ‘गो सत्त्वो गवयः’ इति आरण्यकपुरुषवद्वचनात्, गवयपिण्ड-
दर्शनेन ज्ञायं गवयः गोः सदृशत्वात्, इति यज् ज्ञानं तदेवोपमानप्रमाणम् ।
अतो संभासंश्लेषस्वज्ञानमुपमितिरित्यर्थः ।

अर्थपत्तिप्रमाणं लक्षयति - अनुपपद्यमानेति अनुपपन्नानस्य-
उपपत्तिरित्यस्य अर्थस्य दर्शनेन अनुपपद्यमानमर्थान्तरस्य परिकल्पनं यत्
क्रियते तत्र अर्थपत्तिर्नाम प्रमाणम् । पीनो देवदत्तः दिवा न भुङ्क्ते ।
इत्यत्र दिवा प्रादुर्भोजनः देवदत्तस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं गमयति इति
अर्थपत्तिप्रमाणम् ।

अभावं प्रमाणं लक्षयति—घटाद्यनुपलब्धयेति । अनुपलब्धिरुप-
लब्धेरभावः । घटादीनामनुपलब्ध्या तेषामभावः गृह्यते । अतः अभाव-
स्यापि प्राभाष्यमिति केचन मीमांसकाः ।

अनन्तरं सम्भवं प्रमाणं लक्षयति— शतेति शतसंख्यके दशसंख्यकः
परिमाणः नूनमेव वर्तते इति बुद्धौ यत्, सम्भवं तत् सम्भवं प्रमाणम् ।

अज्ञातवर्तकतागतपारम्पर्यप्रसिद्धमैतिह्यं, यथेह
वटे यक्षो निवसतीत्यादौ । अङ्गुल्युत्तोलनतो घट-दशका-
दिज्ञानकरी चेष्टापि, कैश्चिन्मानमिष्यते, एवं प्रमाण-
वादिनो विविधाः ॥ ३

तेषु प्रत्यक्षमात्रवादिना चार्वाकेणाप्रतिपन्नः सन्दिग्धो
विपर्यस्तो वा पुमान् न शक्यो व्युत्पादयितुम् । न चार्वाग-
दृशा प्रत्यक्षेण पुरुषान्तरवर्तिनोऽज्ञानसन्देहविपर्ययाः शक्याः
प्रतिपत्तुम् । न चानवधूतपरगताज्ञानादिर्वक्तुं प्रवृत्तो
ग्राह्याक् प्रेक्षावताम् । ४

ऐतिह्यं प्रमाणं निरूपयति — अज्ञातेति । अज्ञातवर्तक पुरुषेण परम्परया-
गतं प्रसिद्धिं तथ्यं ऐतिह्यं प्रमाणम् ।

चेष्टाप्रमाणं लक्षयति — अङ्गुल्युत्तोलनतोऽभीष्टज्ञानकर्मादि-
सिद्ध्यर्थं हस्तपदादिवाचना चेष्टा । सापि चेष्टा भानं प्रमाणमिष्यते कैश्चित् ।
उक्तं च प्रमेयरतनावल्याम् —

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादपुगतौ पुनः ।

अनुमानं च तच्चार्वापि सांख्याः शब्दं च ते उभे ॥

न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानञ्च केचनः ।

अथपितृयासूतानि चत्वार्यर्थाः प्राभाकराः ॥

अभावः षष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ।

सम्भवेतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिकाः जगुः इति ॥

प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकादिनां चार्वाकाणां अप्रतिपत्तत्वं प्रदर्शयति ।

प्रत्यक्षवादी चार्वाकः केवलं प्रत्यक्षप्रमाणवलेन पुरुषोऽयं अज्ञः, सन्दिग्धो,
विपर्यस्तः, भ्रान्तो वा पुमान् शक्यो व्युत्पादयितुम्, प्रतिपादयितुं समर्थोः
न भवति । पुनश्च पुरुषान्तरस्य अज्ञानं, सन्देहं, भ्रमं च न ज्ञातुं
पारयति । अतो इदमस्य परहृदयगताज्ञानाद्यङ्गान्तुमसमर्थस्य चार्वाकस्य
प्रत्यक्षप्रमाणरूपं वचनं कथं विज्ञजनं गृह्यते ? न गृह्यते इति भावः । ४

तस्मादनिच्छतापि तेन अनुमानमुपादेयमेव । अतः
स परिहस्यते ।

चार्वाक तव चार्वाङ्गीं जारतो वीक्ष्य-गर्भिणीम्
प्रत्यक्षमेव विश्वासः किमुज्झसि दीर्घश्वासम् ।

तेन च परमताज्ञानादीनभिप्रायभेदाद् वाक्यभेदादलिङ्गावनु-
माय तदज्ञानादिपरिहारे प्रवृत्तो ग्राह्यावाक् स्यादिति । ५

यत्तु—शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते

अनुमाने गतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

इत्याहुस्तन्मन्दम् । ग्रहचेष्टादावनुमानाप्रवृत्तेः । विशेषस्तू-
परिविध्यामः । तदेव प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानीति
वृद्धाः । उपमानादिनामेष्वन्तर्भावात् पृथक्प्रमाणाता-
नेत्याहुरिति । ६

चार्वाक तव चार्वाङ्गीं इत्यादौ अनिच्छतापि चार्वाकेण गते
पादुका न्यायेन अनुमानं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा मम माता वन्द्येति
वत् व्याघातापातः । तेन चार्वाकेण पराभिमतलिङ्गज्ञानमन्तरेण परपक्ष
खण्डयितुं न शक्यते । अतो अनिच्छतापि चार्वाकेण अनुमानं ग्राह्यम् । ५

शब्दोपमानयोः अनुमाने गतार्थत्वं खण्डयति यत्तु इति—

वैशेषिकाणां मते शब्दप्रमाणस्य उपमानप्रमाणस्यापि नैव पृथक्प्रामाण्यं
स्वीकृतम् । अनुमानप्रमाणे गतार्थत्वात् । तन्मन्दम्—न समीचीनम् वृद्धं
ज्ञानमिः प्रमाणत्रयं प्रत्यक्षानुमानशब्दाभिधेयं प्रमाणं त्रिविधमिति
स्वीकृतम् । प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि इति वचनात् ।

उपमानादिप्रमाणानां प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमाणान्तर्भावात् उपमानय पृथक्-
प्रामाण्यं न गृह्येत, परन्तु शब्दप्रमाणस्य स्वतन्त्रप्रामाण्यं सवश्यं स्वीकार्यं
प्रमाणमूर्द्धन्यात्, “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” इति न्यायात् ॥ ६ ।

ताथाहि उपमानं खलु यथा गौ स्तथा गवयः,
इति वाक्यं तज्जनिता च धीरागम एव, गवयशब्दा
गोसदृशस्याभिधायीति यः प्रत्ययः सोऽप्यनुमानमेव । यः शब्दो
बुद्धैः यत्रार्थे प्रयुज्यते सोऽस्तिवृत्त्यन्तरे तस्याभिधायी, यथा
गोशब्दः गोत्वस्य प्रयुज्यते च गोः सदृशो गवयशब्दः इति
तस्यैव योऽभिधायीति ज्ञानमनुमानमेव । यत्तु चक्षुःसन्नि-
कृष्टस्य गवयस्य गोसादृश्यज्ञानं, तत्-प्रत्यक्षमेवेति नोपमानं
पृथग्वाच्यम् । ७

यत्तु दिवा अभुञ्जाने पीनत्वं नक्तं भुङ्क्ति विना
नोपपद्यते, अतः पीनत्वान्वयानुपपत्तिप्रसूतार्थपत्तिरेव रात्रि-

उपमानं प्रमाणं अनुमाने अन्तर्भावयति । — तथा हीतिवउपमाने
प्रमाणे यथा गौः तथा गवयः इत्येवंजातीयकं ज्ञानम्, नानुमानादतिरिच्यते ।
गवयशब्दः गोसादृश्यार्थमाभिधायि । अर्थात् यत्र यत्र गोः सदृशत्वम्, तत्र
तत्र गवयत्वम्, इति सादृश्यज्ञानानन्तरं यदा गवयपिण्डस्य प्रत्यक्षं भवति,
तदा आरण्यकपुरुषवचनस्मरणेन अयं गवयः गोः सादृश्यदर्शनात् इति
ज्ञानम् स्यात् । यतो हि यत्र यत्र धूमः, तत्र तत्र वह्निरिति वह्निधूमयोः
साहचर्यमस्माभिः बहुवारं प्रत्यक्षीकृतम् । तस्मात् धूमदर्शनेन वह्निज्ञानं
सहसैव जायते । तद्वदेव यत्र यत्र गोः सादृश्यं तत्र तत्र गवयत्वं इति
प्रागेव ज्ञातत्वात् गवयपिण्डस्य दर्शनमात्रेण “अयं गवयः इति यज् ज्ञानं
नत् खलु नानुमानादतिरिच्यते । केचनः वदन्ति उपमानं प्रत्यक्षमेव
गोसदृशगवयपिण्डदर्शनेन गवयज्ञानात् । ७

अर्थापत्तेः पृथक्प्रामाण्यं निराकरोति । यत्तु इति । पीनः देवदत्तः
दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि न पृथक्प्रमाणस्यावश्यकता । तत्रापि पञ्चाव-
यववाक्यस्य प्रयुक्तेन अनुमानान्तर्गतत्वात् । तत्र किं नाम पञ्चावयवत्व-
मिति चेत् — उच्यते ।

भोजने प्रमाणम्, इति तन्न । तस्यानुमानात्तर्भावात् । अयं
रात्रौ न भुङ्क्ते न सः दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनः यथा
दिवाऽरात्रौ अभुञ्जानोऽपीनः (व्रती) ।

न चायं तथा, तस्मात् तथेति

केवलव्यतिरेकानुमानगम्यमेतत् । द

तत्र प्रतिज्ञा-हेतुदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः । पर्वतो
वह्निर्माभिति प्रतिज्ञा ।

धूमवत्त्वात् इति हेतुः नाम साधनम्, यो यो धूमवान् सः सः वह्निर्माभ,
यथा महानसः इति उदाहरणम् । महानसे वह्निर्धूमयोः साहचर्यं
प्रत्यक्षीकृतत्वात् ।

तथा चायम् । अर्थात् यथा महानसे धूमो वर्तते वह्निरपि
वर्तते, तथा अत्रापि पर्वते धूमः वर्तते तस्मात् तथा-निगमनम् । तस्मात्-
धूमसद्भावात् तथा वह्निर्मानयं पर्वतः इति । एवमपि पीनो देवदत्तः
दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि अनुमानस्य प्रवृत्तिः ।

१- अयं रात्रौ न भुङ्क्ते । इति प्रतिज्ञावाक्यम् ।

२- दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात्- हेतुः

३- यस्तु रात्रौ न भुङ्क्ते न स दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनः । —इति
उदाहरणम् ।

४- यथा दिवाऽरात्रौ अभुञ्जानोऽपीनः (व्रती) इति उपनयः न चायं तथा-

५- तस्मात् तथा- दिवाऽभुञ्जानत्वे सति अपीनः इति केवलव्यतिरे-
कानुमानमेतत् ।

किं नाम व्यतिरेकानुमानम्, इति चेत् उच्यते केवलव्यतिरेकिणः
लक्षणं निरूपितम् अत्र भट्टेन ।

यत् व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकीति ।

यथा पृथिवीतरेभ्यो मिश्रते, गन्धवत्त्वात् ।

यदितरेभ्यः न मिश्रते, न तद्गन्धवान् ।

यथा जलम् । न चैवं तथा तस्मात् तथेति । अत्र यत् गन्धवत् तदितरे-
भिर्मिश्रित्यन्वयवृत्तान्तः नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् । पीनो देवदत्तः
दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र तादृशं केवल व्यतिरेकानुमानम् ।

अनुपलब्धिश्च न पृथक्प्रमाणम् । घटाद्यभावस्य चाक्षुषत्वादभावं प्रकाशयेन्द्रियं स्वयं वद्वभावविशेषणमुखेनेति नाप्रसङ्गः । सम्भवं तु शते दशकाद्यवगमः, सचानुमानमेव शतत्वं हि दशकाद्यविनाभूतं, शते दशकादिसत्त्वमवगमयतीति ऐतिह्यं वनिर्द्विष्टवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् न प्रमाणम् । आप्तवक्तृकत्वे निश्चिने तु तस्यागमान्तर्भावि एवेति त्रीण्येव प्रमाणानि यथा —

अनुपलब्ध्ये पृथक्प्रामाण्यं निवारयति । अनुपलब्धिश्चेति । अनुपलब्धेः, अभावस्य न पृथक् प्रामाण्यम् । अभावस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गतत्वात् । "येनेन्द्रियेण यदेव गृह्यते, तेनेन्द्रियेण तदगता जातिः तस्याभावश्च गृह्यते । विशेषण-विशेषभावसन्निकर्षेण घटाभाववत् भूतलमिति अभावस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वात् ।

सम्भवं प्रमाणं अनुमाने अन्तर्भावयति — शते दशकं सम्भवति । उभयोः अविनाभावसम्बन्धवशात् । अविनाभावसम्बन्धः नाम तादात्म्यसम्बन्धः । किं नाम तादात्म्यमिति चेत्-भेद सहिष्णुः अभेदसम्बन्धः इति । अत्यन्त भेदे सति न तादात्म्यम् । यथा- अश्वतथोत्तयोः । अत्यन्तमभेदे सति न तादात्म्यम् यथा — घटस्व कलशत्वयोः । भेद-सहिष्णुः अभेदः एव तादात्म्यसम्बन्धः । यथा शिशपात्वं-वृक्षत्वयोः, शिशपात्वं वृक्षत्वमतिरिच्य स्थातुं न शक्नोति । तद्वन् शतत्वं दशकत्वमतिरिच्य न सम्भवितुमर्हति । ऐतिह्यस्य प्रामाण्यं निराकरोति-ऐतिह्यनिर्विष्टं इति । अज्ञातपुरुषवक्तृकत्वान् तादृशं ज्ञान सांशयिकम् । परन्तु प्रमाणं नाम यथार्थानुभवः, 'यथार्थानुभवः प्रमा' इति केशवस्वामिनोक्तत्वात् । यथार्थ इत्यनेन अयथार्थानां संशय विपर्यय-तर्कज्ञानानां प्रामाण्यं निरस्तम् ।

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्
त्रयं सुविहितं कार्यं धर्मशुद्धिमभिपसता । ६ ।

तत्र प्रत्यक्षं स्थूलमेव सन्निकृष्टं गृह्णाति
नातिदूरं, न चाति समीपं । यथा खगुत्पतन्तं पक्षिणं, यथा
च नेत्रस्थमञ्जनम् । मनस्यनवस्थिते स्थूलमपि तत्र
गृह्णाति यदुक्तं मे मनोऽन्यत्र गतं, मया न दृष्टमित्यादि ।

स्मृतिशास्त्रे चोक्तमस्ति धर्मशुद्धिमभिपसता पुरुषेण प्रमाणतय-
मङ्गीकर्तव्यम् । प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानीति । ६

प्रत्यक्षप्रमाणे दोषं दर्शयन्ति, केवलं स्थूलमेव वस्तु प्रत्यक्षेण
गृह्यते । कुत्रचित् च स्थले सतामपि वस्तूनां प्रत्यक्षं न भवति । तत्र
त्रिविधं कारणं निर्दोषितम्—

अतिदूरादतिसामीप्यात्,

इन्द्रियघातात्, मनोऽनवस्थानात्,

सौक्ष्म्यात्, व्यवधानात्,

अभिभवात्, समानाभिहाराच्च ।

प्रथमं अतिदूरात् तावत्, सत्तामपि वस्तूनामनुपलब्धिः । यथा बहूदूरे
आकाशे उड्डीयमानानां पक्षिणाम् । अतिसमीपवर्तिरपि वस्तु प्रत्यक्षेण
ग्रहीतुं न शक्यते यथा नेत्रस्थमञ्जनम् ।

इन्द्रियविकलवशादपि सतः वस्तुनः प्रत्यक्षज्ञानं न भवति ।
यथा अन्धः क्तिमपि द्रष्टुं न शक्नोति । मनसि अनवस्थिते सति सत्पि
वस्तुनि तद्विषये ज्ञानं न सम्भवति । आत्मा मनसा संयुज्यते । मनः
इन्द्रियेण । इन्द्रियमर्थेन । तदन्तरं ज्ञानम्, इति ग्यायमाप्यकारेण वात्साय-
नेनोक्तत्वात्, वस्तूनां सौक्ष्म्यादपि कुत्रचित् च स्थले तस्मिन् विषये
प्रत्यक्षज्ञानं न सम्भवति । यथा परमाणूनाम् । व्यवधानं वर्तते चेत्

अभिभूतमनुभूतं च संस्पृक्तमतिदुःखं च तत्र गृह्णाति
यथा रविकिरणाभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलम् । यथा क्षीरे दधि-
भावम् । यथा च जलाशये जलद-विमुक्तान् जलविन्दून्
यथा परमाणुमित्यादि । १०

प्रत्यक्षं सन्निकृष्टमपि व्यवचित् व्यभिचरति चेत्तत् ।
मायामूर्ध्वविलोके यजदत्तस्यैवायं मूर्ध्वेत्यादौ । यद्यप्यप्र-
त्यक्षेऽपि वस्तुनि लिङ्गादनुमानं प्रवर्त्तयितुमलं, तथापि तत्
व्यवचिद्व्यभिचारदृष्टम् । वृष्ट्या निर्वापिते तत्काले
वहनौ चिरमधिकोदित्वरधूमे-पर्वतो वह्निमान् ईत्यादौ । ११

यदेवं मुख्ययोरनयोः व्यभिचारित्वात् तदन्येषा-
न्तुतदुपजीवनां सुसिद्धमेव तत् । आप्तवाक्यलक्षणः

सतः वस्तुनोऽपि प्रत्यक्षं न भवितुमर्हति । यथा— एकस्याः श्रितिक्रियाः
एकपाशवर्त्तिनः जनस्य अपरपाशे स्थितस्य पदार्थस्य विषये प्रत्यक्षज्ञानं
न सम्भवति । तथा च अभिभूततया च वस्तुनः प्रत्यक्षत्वं न भवितुमर्हति ।
यथा रविकिरणाभिभूतानां ग्रहनक्षत्रमण्डलानाम् । समानाभिहारादपि
सतः अपि वस्तुनः न प्रत्यक्षज्ञानम् । यथा पुष्करिण्यां जलविन्दूनाम् । १०

प्रत्यक्षस्य व्यभिचारमपि दर्शयति— प्रत्यक्षमिति । गात्रावस्तकस्या-
विलोके तच्च कस्यचित् निर्दोषस्य व्यवहतेः सातकमिति ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणेन
जायते । परन्तु तादृशं ज्ञानं अन्तरूपमेव । केनचित् मायाविता मायामहतक-
दर्शितत्वात् ।

अनुमानस्यापि व्यभिचारं दर्शयति— वृक्ष्यन्तरं निर्वापिते वह्नौ
अधिकपरिमाणधूमः निःसरति । तदानीं धूमदर्शनेन वह्नमनुमातुं कस्य-
चित् प्रवृत्तिः चेत् सूतरां निरर्थकमेव । वह्न्यभावेऽपि धूमदर्शनात् । ११

आप्तवाक्यस्य प्रामाण्यं निरूपयति यदेवमिति— मुख्ययोरनयोः
अनुमानयोः व्यभिचारित्वात् दोषदृष्टत्वात् अन्येषां तु उपजीवनां

शब्दस्तु कुत्रापि न व्यभिचरति । हिमालये हिमं, रत्नालये रत्नमित्यादि । रविकात्ताद्रविकरसंयोगेन वह्निर्गच्छतीत्यादि सः खलु तन्निरपेक्षरतदुपमदितदविरोध्य स्तत् सविवस्तदनुप्राहीतदगम्यसाधकतमश्च दृष्टः । १२

तथाहि दशमस्त्वमसीत्यादौ तन्निरपेक्षः स एव शब्दः स्रोत्रं प्रविशन्नेव दशमोऽस्मीति प्रमायास्तिरस्कारिणं मोहं विनिवर्तयतीति तत्त्वं स्पष्टम् । १३

सर्वद्रष्टे त्वयि विषं नास्तीति, मन्त्र इत्यादौ, वह्नि-
तप्तमङ्गं विहितापेन शाम्यतीत्यादौ च तदुपमर्शकत्वं
सौवर्ण्यम्भसितं स्निग्धमित्यादौ, एकमेवौषधं त्रिदोषघ्नमि-
त्यादौ च स्वप्रतिपादिते ताभ्यामविरोध त्वञ्च । अग्नि-
हिमस्य भेषजमित्यादौ । होरकगुणविशेषमदृष्टवद्भिः पार्थिव-
त्वेन सर्वपाषाणादिद्रव्यं लौहच्छेद्यमिति अनुमातुं शक्यं न
तु श्रुततादृशगुणकं हीरकं तच्छेद्यमित्यादौ च यथाशक्ति
ताभ्यां साचिद्व्यकरणम् । दृष्टचरमायामूर्ध्नः पुरुषस्य भ्रात्या-
प्यविश्वस्ते स एवायमित्याकाशवर्ण्यादौ, लौहच्छेद्यम्
पाषाणादौ, अरे शीतार्त्ता पान्थाः मास्मिन् वह्निं सम्भावयत

उपमानादीनां सुसिद्धमेव तत् व्यभिचारित्वम् । अप्तवाक्यलक्षणः शब्दः
अप्तोपदेशजनितं शब्दप्रमाणं कुत्रापि न व्यभिचरति । हिमालये हिमं
रत्नालये रत्नमितिवत् व्यभिचारं शास्त्रप्रमाणम् । १२

शब्दप्रमाणस्य याथार्थ्यं निरूपयति — दशमस्त्वमसीत्यविश्रुत्या ।
अहम् दशमः अस्मि इत्याद्यनुभवः जायते । अर्थात् निरपेक्षं प्रमाणं
शब्दः इति भावः । १३

शब्दप्रमाणस्य पारतम्यं अभ्रान्तरत्वं च प्रदर्शयति — सर्वद्रष्टेति ।
सर्वद्रष्टेऽपि पुरुषे त्वयि विषं नास्तीति मन्त्रवद्वेनेन सर्वविषमपगच्छति ।

हृदयमागिरासो वृष्याधुनेन निर्वाणः किन्त्वस्मिन्
सूतोद्गारिणि गिरौ रोजतीति, तेनैव ते दग्धमूले प्रतीतेः
तद्गुणवत्तास्ये साधकतमत्वञ्च, ग्रहाणां राशिसंचारे
सूर्यपरागादौ च । १४

तदेवं सर्वतः श्रोते शब्दस्य सिते तत्त्वनिर्णायकस्तु
श्रुतिलक्षण एव न त्वार्थलक्षणोऽपि “नावेदविदमनुते तं,
ब्रह्मतमोऽनिषदं पुरुषं पूच्छामीत्यादि” श्रुतिभ्यः ऋषीणां
मियो विवाददर्शनेन तद्वाक्यानां तन्निरूपितत्वात्प्रभावात्,
नित्यः श्रुतिशब्दः “वाचा विरूप नित्ययेति श्रवणात्”

अनादि निधना नित्या वातुत्सृष्टा स्वयंभुवा
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

इत्यादौ च । सौवर्ण्यभसितं सिन्धुमिव्यादौ कस्यापि प्रत्यक्षप्रमाण-
विषये नास्ति विरोधः । १४

निष्कर्षं विदधाति -- तदेवमिति वादप्रमाणस्य निदुष्टत्वात्
हृदयायां सिद्धौ तत्त्वनिर्णयाय = यथार्थवस्तुतत्त्वविवेकाय तदेव श्रुतिप्रमाणं
सिद्धम् । न पुनः त्वार्थलक्षणः शब्दः “नावेदविदमनुते” इत्यप्यश्रुति-
वाक्यस्याभिप्रायान्नैव वेदार्थतत्त्वविषये अज्ञः पुरुषः परब्रह्मतत्त्वं जानुं
न शक्नोति । “अप्यनिषदं पुरुषं पूच्छामी” इत्यपि वाक्यपरब्रह्मज्ञान-
निमित्तं श्रुतिरेव प्रमाणमिति चादयति । ऋषीणां च परस्परं विवाद-
दर्शनेन श्रुतिव्यतिरिक्तमन्यत् किमपि अभ्रान्तं प्रमाणं भवितुं नार्हति ।
श्रुतिप्रमाणस्य नित्यत्वं दर्शयति । - यदुक्तं वाक्यपदीये -- अनादिनिधना
वाक् - या खलु सर्वेव नित्या सा वेदमयी श्रुतिरूपिणी दिव्यवाणी
स्वयंभुवा = ब्रह्मणा उत्सृष्टा नाम प्रकाशिता । उत्सृष्टा इति कथनेन

इत्यादि स्मरणाच्च भ्रमादिदोषविशिष्टजीवकर्तृकत्वविर-
हात् निर्दोषश्च स एव भवतीति । १५

इति वेदान्तस्य मन्तके प्रमाण निर्णयः प्रथमकिरणः ।

शब्दस्य निरूपत्वं स्वीकृतम् । यतः = यस्मात् सकाशात् सर्वाः प्रवृत्तयः
अखिलशास्त्रविषयाः प्रवर्तन्ते ।

श्रुतिप्रमाणस्य दोषरहितत्वं व्यवस्थापयति । साधारणं पुरुष
भ्रम-प्रमाद विप्रलिप्सा-करणापाटवाः चत्वारः दोषाः सन्ति । यदि वेदिः पुरुष
कर्तृकः स्यात् तर्हि वेदेऽपि तादृशाः दोषाः सम्भाव्यन्ते । परन्तु सर्वथा
वेदस्य दोषरहितत्वात् न सः जीवकर्तृकः इति दिक् । अतः वेदस्य
प्रामाण्यसूक्ष्मण्यत्वम् निर्णीतम् । १५

द्वितीयः किरणः

अथ प्रमेयाणि निर्णीयन्ते । तानि च पञ्चधा ।
ईश्वर-जीव-प्रकृति-काल-कर्मभेदात् । तत्र “विभुः” विज्ञा-
नानन्दः सर्वज्ञादिगुणवान् पुरुषोत्तमः ईश्वरः । “विज्ञाना
मानन्दं ब्रह्म,” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः”
सत्यकामः, सत्यसंकल्पः,” स उत्तमः पुरुषः इत्यादि-
श्रवणात् ।

स च सर्वेषां स्वामी, जनिविनाशशून्यः,
‘तमोऽश्वराणां परमं महेश्वरम्’ तं दैवतानां परमं च

अथ प्रमाणनिरूपणानन्तरं प्रमेयाणि प्रतिपाद्याः पदार्थाः निर्णी-
यन्ते । प्रमेयपञ्चकं नामतो— जीवः, ईश्वरः, प्रकृतिः-कालः-कर्म-
ईश्वरं लक्षयति विध्विति । विभुः, सर्वत्र परिग्राह्यः, श्रुतिश्च चोदयति—

(१) “ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्चित् जगत्प्रां जगत् ।”

विज्ञानानन्दः — विज्ञानस्वरूप (२) “अन्यतरः आत्मा विज्ञानमयः” तस्मात्
वा एतस्मात् विज्ञानमयात्, इति अतिसिद्धत्वात् । परंब्रह्मणः आनन्द-
मयत्वंमपि श्रुतिः प्रतिपदयति । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।” “आनन्दात् खलु
इमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्राप्नुयन्ति,
आनन्दं अभिसंविशन्ति, तद् आनन्दं ब्रह्मेति विजिज्ञासस्व ।” आनन्दं
ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दं ब्रह्मेति विद्वान् न विभेति कुतश्चन ।
इत्यादि श्रुतौ ब्रह्मणः आनन्दमयत्वं उक्तम् ।

सर्वज्ञादिगुणवान्, सर्वं जानाति इति सर्वज्ञः, आविपदेन
सर्वशक्तिमत्स्वम्, सर्वद्रष्टृत्वं, सर्वनियन्तृत्वमित्यादयः गुणाः श्रुयन्ते ।
“स सर्वशक्तिमान्, सर्वद्रष्टा, सर्वनियन्ता सर्वकामः, सर्वरसः इति
श्रुतिप्रमाणात् ।

दैवतम्" । पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं
भुवनेशमीत्यम् । सकाररक्षणां कारणाधियाविषो, नचास्य
कश्चित् जनिता नयाविम इति च श्रवणात् । १

तस्यैवंभूतस्य ववचित् जन्मत्वहीनः स्वहपरवभावस्या-
विर्भावमात्रम् बोध्यम् । अजायमानो बहुधा विजायते ।
इति श्रुतेः ।

परंब्रह्मणः सर्वश्रेष्ठत्वं दर्शयति — स चेति । स च परमात्मा
सर्वेषां, विविधस्थावरजङ्गमानां प्राणीनां स्वामी पालकः नियन्ता च ।
जनिविनाशशून्यः, उत्पत्तिविनाशरहितः । प्रादमा च बडभावविकारहितेति
श्रुतिः दर्शयति ।

षडभावविकाश्च यास्केन चतुर्वन् जायते, अस्ति, बद्धते, विपरि-
णमते, अपक्षीयते, नश्यति इति । "अविनाशी धारे अयमात्मा अनुच्छित्ति-
यर्मा इति श्रुतिप्रामाण्यात्, ईश्वराणां, ब्रह्मक्षेत्रप्रभृतीनां सुराणां
परमम्, उपास्यत्वेन सर्वश्रेष्ठः, पतीनां, प्रजापतीनां पति । परमं परस्तात्,
सर्वस्मात् श्रेष्ठमित्यर्थः, भुवनेशः, भुवनानां नियन्तारम्, ईडयम्, स्तुत्यम्,
विदामः, अन्यन्यया शक्त्या साक्षात् करवामः इति भावः । सः परमात्मा
कारणानां कारणं नाम सर्वेषां सृष्टिकर्ता मूलकारणमिति भावः । न
चास्य परमात्मनः कश्चित् जनिता, सृष्टिकर्ता त्रिष्टेति भावः । १

ननु नित्यस्य परमात्मनः यशोदानन्दन-दशरथनन्दनादिकमभिधानं
कथं युज्यते इति चेत् समादधाति तस्यैवेति । तस्य जनिविनाशशून्यस्य
भगवततः त्रेताविषु युगेषु आविर्भावमात्रं बोध्यम् । जीवादिवत् प्राकृत-
जन्मराहित्यमित्यर्थः । अजायमानो—जन्मरहितोऽपि सन् बहुधा—बहुवारं
विजायते, रामकृष्णादवताररूपेण लीलाविलासाय आविर्भवति । इति श्रुति-
प्रमाणात्, अजो नाम जन्मरहितोऽपि सन् स्वकीयां शुद्धां सत्त्वात्मिकां

अतोऽपि सन्नययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाभ्यात्ममायया ।

अतएव इहास्य विज्ञानान्मुक्तिरित्युक्तम्

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुनेति । २

ननु ब्रह्मरुद्रादयोऽपि लोकेश्वराः कथ्यन्ते । सत्यं,
भवन्तु ते ईश्वराः, सामर्थ्ययोगात् । पारमेश्वर्यं तु हरेरेव,
“तमीश्वराणामित्यादि श्रुतेः । ततश्च राजसेवकेष्वपि
राजवत्तेष्वधीश्वरत्वं तद्गुणांशयोगात् भाक्तं सिद्ध्यति ।

ब्रह्मादयः हि हरेरुत्पन्नाः श्रूयन्ते श्रीनारायणोप-
निषदि । “अथ पुरुषो ह वै नारायणो”, “अहं कामयत

स्वरूपशक्तिभवनमस्य जगद्धिताय प्रकृतिं स्वरूपशक्तिं स्वमेव अधिष्ठाय
स्वरूपेण स्वरूपशक्त्या स्वेच्छया सम्भवामि इति । सम जन्म कर्म च दिव्यं
तत्त्वतो वेत्ति दिव्यमप्राकृतं मत्कर्मादिकं यः अनुभवति जानाति, “न
दिव्यते यस्य च जन्म कर्म वा” इत्यादि श्रीमद्भागवतवाक्यात् गुणाती-
तत्वात् भगवतः जन्मकर्मणोः नित्यत्वम् सिद्धम् । एवंरूपेण भगवत्तत्त्वं
य यथार्थतः वेत्ति तस्य जन्मसृष्ट्युज्जितं दुःखं न भवति ।

श्रीमद्भगवच्छरणप्रप्तिश्च स्यात् ॥ २

तत्र विप्रतिपद्यन्ते — नन्विति । ब्रह्मरुद्रादयोऽपि ईश्वराः इति
कथ्यन्ते । तत्र समादधाति, पारमेश्वर्यं तु हरेरेव युज्यते । ब्रह्मादीनां
लोकेश्वराणां पारमेश्वर्यं न सम्भवति । ब्रह्मादीनां यत् ऐश्वर्यं तत्
भगवन्नारायणापेक्षिकम् । यथैव राजसेवकेषु राजशक्तेः भाक्तत्वेन, गौण-
त्वेन प्रयुक्तत्वम् तदवा भगवतः विष्णोः शक्तिपरतन्त्रतया एव

प्रजाः सृजयेत्यारभ्य नारायणात् ब्रह्मा जायते, नारायणात्
रुद्रो जायते, नारायणात् प्रजापतिः प्रजायते,
नारायणात् इन्द्रो जायते, नारायणात् अष्टौ वसवो जायन्ते
नारायणादेकादश रुद्रा जायन्ते, नारायणात् द्वादशाश्रित्याः
जायन्ते ।

महोपनिषदि च एको ह वै नारायणः आसीत्
ब्रह्मा, नेशान इत्यारभ्य तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटा स्थः
शूलपाणिः पुरुषोऽजायत विभ्रच्छ्रियं सत्यं ब्रह्मचर्यं तपो
वैराग्यमित्यादि । तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखो जात इत्यादि च
श्रूयते । ३

नारायणशब्दः खलु श्रोपतेरेव सज्ञा । “पूर्वपदात्
संज्ञायामगः” इति तस्यामेव एतद्विधानात् । ४

ब्रह्मादीनां शक्तिमत्त्वम् । अथ “पुरुषो ह वै” इत्यत्र नारायणसंज्ञायात्
ब्रह्मारुद्रादीनां सृष्टिः श्रूयते । नारायणोपनिषदि-नारायणात् ब्रह्मा-रुद्रेन्द्रा-
दीनां सृष्टिः “नारायणात् ब्रह्मा जायते” इत्यादिभ्यः वाक्येभ्यः ज्ञायते ।
महोपनिषदि च एकः एव नारायणः सृष्टेः प्राक्काले आसीत्, न ब्रह्मा,
प्रजापतिः, नेशानः, न शङ्करः । एकस्यैव परमात्मनः स्थितिः सिद्ध्यति
इति भावः, ध्यानान्तस्थस्य परमात्मनः ध्यानकाले, ललाटात्, कपाल-
प्रदेशात् शूलपाणिः, शिवः, सत्यरूपं श्रियं च विनर्त्य अजायत । ब्रह्मा
तस्मात् परमात्मनः अजायत । ३

नारायणशब्दः श्रोपतेः, विष्णोः सज्ञा, अन्विधानम् । नाराणां
समूहः नारम् । नाराणां अयनं नाम आश्रयः यः स एव
नारायणः । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” इत्यनेन पाणिनीयमूत्रेण इत्यत्र
नस्यणतद्विधानम् । ४ ।

विष्णुपुराणे च

यस्य प्रमादादहमभूतस्य

भूतप्रजापृष्ठिक,रीऽन्तकोरी

क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो

यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्तादित्यादि

मोक्षधर्म— प्रजापतिश्चरुञ्चाप्यहमेव सृजामि वै

तौ हि मां न विजानितौ मम मायाविमोहिताविति

च्छब्दयोग्यास्तु रुद्रं विधिपुत्रं पठन्ति । यथा— विरूपाक्षाय
धात्रं शाय विश्वेदेवाय रहस्त्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठा-
यामोघाय कर्माधिपतये इति ।

प्रमाणान्तरं दर्शयति— विष्णुपुराणेति, यस्य च भगवतः

प्रमादान् ग्रहं प्रजापतिः सृष्टिकरः इति, क्रोधात्, भगवतः कोपात्
रुद्रोऽजायत । मध्ये सृष्टिस्थिति हेतुभूतस्य विष्णोः आभिर्भावः ।

प्रजापतिरुत्पत्तं प्रमाणान्तरेण दर्शयति— प्रजापति रुद्रश्चाहमेव सृजामि ।

तौ ब्रह्माशिवौ मां परमात्मानं न विजानितौ । यतो हि तावपि मममाया-
विमोहितौ स्तः ।

“देवीहोषा पुत्रमयी मममायादुरत्याया” अर्थात् मम परमेश्वरस्य

माया, वहिरङ्गा शक्तिः, दुरत्यया, नाम दुरतिक्रमा इति । स्मृतिवच-
नात् । छान्दोग्योपनिषदि च रुद्रः विधिपुत्रः, ब्रह्मणः पुत्र इति वर्णितमस्ति ।

“विरूपाक्षाय धात्रं शाय इत्यत्र ब्रह्मणः सकाशात् रुद्रस्य सृष्टिरिति
उक्तमस्ति । कल्पभेदे च रुद्रः ब्रह्मः जातः, नारायणाच्च इति संगच्छते ।

शतपथब्रह्मसूत्रब्रह्मणे चोक्तमस्ति—सम्बत्सरात् कुमारो, पुत्रो जातोऽभूत् ।

तस्य कुमारस्य रोदनकाले किं कारणात् त्वं रोदसि कुमार । इति

प्रजापतिः ब्रह्मा अब्रवीत्, पप्रच्छ । सः कुमारोऽब्रवीत् ।

शतपथाष्टमूर्त्तब्राह्मणे “सम्बत्सरात् कुमारोऽजायत ।
कुमारोऽरोदीत्, तं प्रजापतिरब्रवीत् कुमार ।
किं रोदिषि । यच्च ममतपसो जातोऽसीति, सोऽब्रवीत्
“अनपहतपाप्माऽहमस्मि हत ! नामानि मे देहि” इत्यादिना
श्रीबाराहे च-

नारायणः परो देवस्तस्माज्जातचतुर्मुखः

तस्मात् रुद्रो भवेद्देव स च सर्वज्ञतां गतः

इति तदिदञ्च कल्पभेदात् सङ्गमतीयम् । ५

ननु महेशादिसमाख्याया रुद्रपारतम्यं मन्तव्यम् ।
मैवम् तस्य महेशादिसमाख्यावत् वैफल्यात् इद्रसमाख्यैव
शक्तस्य तत् साधयेत् । “इद्रि” पारमैश्वर्ये इति धातुपाठात्,
किं पुनर्महत्त्वविशेषितासौ, तस्यानीश्वरत्वं सर्वाभ्युपगतम् ।
ऐश्वर्यं च कर्मयुक्तं शतमखसमाख्यायावगम्यते ।

अकथयत्, अनपहतपाप्मा अस्मि, नामानि मे देहि । इत्यत्र
रोदितीति रुद्रः इति अभिवीयते । बराहपुराणे च “नारायणः परोदेवः”
इत्यादिवाक्यात् नारायण-सकाशात् चतुर्मुखस्य वेधसः सृष्टिरिति उक्त-
मस्ति । तस्मात् प्रजापतेः सकाशात् रुद्रस्य उत्पत्तिरिति, सा एव मृतिः
पठति । कल्पभेदेन शिवस्य नारायण-सकाशात् ब्रह्मणः सकाशाच्च
सृष्टिरिति अभिहितम् । ५

महेश्वरादीनां पारतम्यं निराकरोति । — नन्विति । अथ
महेशः इति ईशानाभीशरूपेण भूयते । कथं विष्णोरेव पारतम्यं इति
चेत्, समादधाति । यथैव महेश्वरः इति संज्ञानात्रम्, तथैव महेश्वराद्य-
भिधानमात्रम् । एवंरूपेण महादेवसमाख्यापि संज्ञानात्रम् । तेषां

एवं महादेवसमाख्यापि देवराजसमाख्यावत् बोध्या ।
तथा च प्रबलप्रमाणवाधात् सा सा च निष्फलैव महावृक्ष-
समाख्यावद् भवेत् । ६

विधिरुद्रयोः यज्ञपुरुषाराधनाल्लोकाधिकारित्वं भारते
स्मर्यते ।

“युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः ।
पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुमः ॥ इति
मयामृष्टः पुरा ब्रह्मा यद्यज्ञमयजत् स्वयम् ।
ततस्तस्य वरान्प्रीतो ददावहमनुत्तमान ॥

मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव चेति । युधिष्ठिर-
शोकापनोदने च—

विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महाक्रतौ
जुहाव सर्वभूतानि स्वयमात्मानमात्मना । इति

ब्रह्मरुद्रप्रभृतीनां पारमेश्वर्यविषयः न युक्तः । ‘तर्मेश्वराणां परमं
महेश्वरम्’ इत्यादिप्रबलप्रमाणवाधात् । तथा च ब्रह्मारुद्रादीनामेश्वर्यस्य
विष्णुपेक्षितत्वात् न तेषां पारमेश्वर्यकथनं समीचीनम् । ६

ब्रह्मारुद्रपेक्षया विष्णोः पारतन्त्र्यं दर्शयितुं शास्त्रान्तरप्रमाणं
प्रदर्शयति विधिरिति । विधिरुद्रादयोऽपि यज्ञपुरुषनारायणाराधनामाध्यमेन
लोकाधिकारित्वमवापुः । पद्मभूः, पद्मयोनिः ब्रह्मा सहस्रकोटियुगमधि-
कृत्य तपः कृत्वा त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवान् । महाभारते भगवतः विष्णोः
वाक्यं— वर्तते-पुरा प्राचीनकाले मयामृष्टः, सन् ब्रह्मा
यद्यज्ञं चकार । ततः यज्ञकरणानन्तरं तस्योपरि प्रीतः सन्नहं विष्णुः

महादेवः सर्वमेधे महात्माहृत्वात्मानं देवदेवो बभूव ।
विश्वांल्लोकान् द्यष्टभ्य कीर्त्या विराजते बुद्धिमान्
कृत्तिवासा इति । ७

पशुपतित्वं च रुद्रस्य विष्णुवरायत्तं श्रुतिराह ।
सोऽब्रवीत् वरं वृणीष्व । अहमेव पशूनामधिपतिरसमीति,
तस्मात् रुद्रः पशूनामधिपतिरिति । ८

वेदापहारात् रक्षा च विधेः हरिकर्तृकैवेति पाद्वे
पठ्यते । विधिवधपाशात् रुद्रः हरिणा मोक्षितः इति स्मर्यते
मात्स्ये-रुद्रोक्षितः—

ततः क्रोधपरितेन संरक्तनयनेन च ।

वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण छिन्नं तस्य शिरोमयेति ॥

ब्रह्मोक्षितश्च— यस्मादनपराधस्य शिरश्छिन्नं त्वया मम,

तस्माच्छापसमायुक्तः कपाली त्वं भविष्यसीति ।

अनुत्तमान् नास्ति उत्तमः वरः येष्यः यस्मात् तादृशान् वरान् ददौ ।
मत्पुत्रो भव लोकाधिकारी च भव इति । तथा च विश्वरूपो महादेवः
सर्वमेधयज्ञे आत्मानमपि आहृतवान् अदेवो भूत्व कीर्त्या च सर्वलोकं
व्याप्तवानिश्च । ७

शिवस्य पशुपतित्वं च विष्णुवरायत्तमिति श्रुतिः पठति । सः
विष्णुः अब्रवीत्, वरं वृणीष्व । शङ्करस्य उत्तरं तत्र अहमेव पशूना-
मधिपतिरसमि, भवामि इति वरं ययाचे । ततः सः विष्णुवरेण
पशुपतित्वं प्राप्तवान् । ८

प्रमाणान्तरं दर्शयति — शिवकर्तृकं ब्रह्महत्याजनितं पातकमपि
हरिकृपावशात् विनश्यतिस्मेति । क्रोधपरितेन, रोषवशेन वामाङ्गु-
ष्ठनखाग्रेण तस्य विधेः शिरः, मस्तकं मया शिवेन छिन्नम् । तस्मात्

हृद्रोषतश्च-- अहमहाकुलितो भूत्वा चरन् तीर्थानि भूतले ।
 ततोऽहं गतवान् देवि ! हिमवन्तं शिलोचयम्
 तत्र नारायणः शीमान् मया शिक्षा प्रयाचिता ।
 ततस्तेन स्वकं पार्श्वं नक्षत्रेण विदारितम् ॥
 महत्पशुग्वतीपारा तस्य पार्श्वे विनिःसृता ।
 विष्णु प्रसादात् सुश्रीणि कपालं तत् सहस्रधा ।
 स्फुटितं बहुधायातं सप्तमलप्रधनं यथेति । ६

दुर्जयत्रिपुरहेतुकविपत्तितारो हरिहेतुकः स्मर्यते
 भारते ।

विष्णुरात्मा भगवतो भवयामिततेजसः

तस्मादुद्धनुर्यासंस्पर्शं स विसेहे महेश्वरः इति

तेन हेतुना शपसमायुक्तः शपग्रस्तः सन्, लहृत्कुलितो सन्, भूतले
 तीर्थानि चरन्, विचरणं कृत्वा हिमवन्तं हिमवन्तप्रदेशं प्राप्तः । त
 हिमवन्तं मया शिक्षा प्रयाचिता । तेन नारायणेन
 स्वकं पार्श्वं, स्वस्याङ्गस्य एकपार्श्वं विदारितम् । तत् महत्पशुग्वती-
 पारा, महती रुधिरधारा विनिःसृता । विष्णुप्रसादेन शिव-करस्थ-कपालः
 सहस्रधा भग्नः सन् भूतले अण्डतः । स्फुटं शिवस्य हरिसहायवत्त्वं
 महाभारते स्मर्यते । ६

हरेः पारमेश्वर्यं प्रमाणान्तरेण दर्शयति-- दुर्जयेति । दुर्जयत्रि-
 पुरराक्षसहेतुकविपत्सकाशात् हरस्य हरिहेतुकनितारः, हरिकर्त्तृकरक्षा
 महामारते स्मर्यते । अमिततेजसः, अम्रेष्वेजसस्पर्शस्य भगवतः भवस्य,
 शङ्करस्य विष्णुः आत्मास्वरूपः, अतः अस्मात् हेतोः धनुर्ज्यायाः संवत्स-
 रं स महेश्वरः विसेहे ।

विष्णुधर्मे च त्रिपुरं जघ्नुषः पूर्वं ब्रह्मणा विष्णुपञ्जरम्
 शङ्करस्य कुरुश्रेष्ठ । रक्षणाय निरूपितमिति ।
 जृम्भणास्त्रेण बाणयुद्धापतितो रक्षितः स्मर्यते वैष्णवे ।
 जृम्भणास्त्रेण गोविन्दो जृम्भयामास शङ्करम्
 ततः प्रणेशुदंतेयाः प्रमथश्च समन्ततः ।
 जृम्भाभिभूतस्तु हरो रथोपस्थ उपाविशत्
 न शशाक तदा योद्धुं कृष्णेनाविलष्टकर्मणा । १०

श्रीरामायणे च परशुरामोक्तिः--

हुङ्कारेण महाबाहु विस्मितोऽथ त्रिलोचनः
 जृम्भितं तद्धुहंष्ट्वा सैवं विष्णुं पराक्रमैः
 अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा ।

महामारुतस्य विष्णुधर्मे च पूर्वं प्राचीनकाले, त्रिपुरजघ्नुषः
 त्रिपुरान्तकस्य शङ्करस्य रक्षानिमित्तं ब्रह्मणा विष्णुपञ्जरं, विष्णुपञ्ज-
 राख्यं स्तोत्रं निमित्तम् ।

जृम्भणास्त्रेण, शस्त्रविशेषेण पतितः, आक्रान्तः, शङ्करः, हरि-
 कर्तृकः रक्षितः इति विष्णुपुराणे उक्तमस्ति । तथा च जृम्भणास्त्रेण
 हरस्य भीतत्वं सूचयति । जृम्भणास्त्रेण अखिलष्टकर्मणा,
 अविद्यास्मितादिपञ्चकलेशरहितान् जान् कर्त्तुं शीलमस्येति अखिलष्टकर्मा तेन
 संकलमात्रेण सर्वकर्त्ता कृष्णेन अभिभूतः, पराहतः शङ्करः इति भावः । १०

श्रीरामायणे भगवनः परशुरामस्य भार्गवस्योक्तिः, हुङ्कारेण युद्धे
 ब्राह्मण-मात्रेण महाबाहुः शङ्करः स्तम्भितः । भगवं बिलगिडितं शैवधनुः
 हृष्ट्वा देवाः विष्णुं शङ्करसकाशात् अधिकं, श्रेष्ठं मेनिरे । नरसत्वेन
 मारायणेन युध्यमानं शिवं संजिहोषितो, संहत्तुमिच्छा, -जिहोषा, तेन

नरसखेन नारायणेन सह युध्यमानस्तेन संजिहीषितो
ब्रह्मणा प्रबोधितः प्रपत्त्या तेन संरक्षितो स्मर्यते भारते ।

प्रसादयामास भवो देवं नारायणं प्रभुम् ।

शरणं च जगमाद्यं वरेभ्यं वरदं हरिम् ।

इत्यादिना । कालकूटान्निस्तारश्च तत्कीर्तनादिति स्मर्यते ।

अच्युतानन्त-गोविन्दमनुमानुष्टुभं परम्

ॐ नमो सम्पूटीकृत्य जपन् विषधरो हरः । इति । ११

श्रीरामायणे भगवतः परशुरामस्य भार्गवव्योक्तिः; हुङ्कारेण युद्धे
आह्वान-मात्रेण महाबाहुः शङ्करः स्तम्भितः, भग्नं विखण्डितं शैवधनुः
दृष्ट्वा देवाः विष्णुं शङ्करसकाशात्, अधिकं, श्रेष्ठं मेतिरे । नरसखेन
नारायणेन युध्यमानं शिवं संजिहीषितो, संहतुमिच्छा, -जिहीर्षा, तेन
इषितः-संजिहीषितो नारायण ब्रह्मणा प्रत्यबोधितः, संप्रापितः सन् रुद्रः-
प्रपत्त्या, तत्शरणागत्य तेनैव विष्णुना रक्षितः । इति स्मर्यते भारते
भवः, शिवः नारायणं प्रभुं भावन्तं प्रसादयामास, पमन्नं कारयामास ।
तथा च वरेभ्यं, श्रेष्ठं वन्दनीयं, वरदं, अभयप्रदं हरिं शरणं जगाम ।
रुद्रसकाशात्, हरेः पारम्यं पुनः प्रदर्शयति-कालकूटेति । अर्थात् सागर
मन्थनसमये तत् कीर्तनात् विष्णोः सकीर्तनात् कालकूटान्निस्तारश्च,
विषप्रभावात् परित्राणं च हरस्येति ।

ॐ नमो सम्पूटीकृत्य, प्रणवसमन्त्रं विनियोज्य हरः विषधरो,
श्रीरसागरात् उतथनस्य कालकूटस्य धारणकर्ता इति । तत्र अच्युतः
नास्ति च्युतः, क्षयः यस्य "क्षरः सर्वाणि भूतानि

कूटस्थोऽक्षरः उच्यते । इति स्मृतेः ।

अतन्तः = नास्ति अन्तः, अन्तिमं, शेषपर्यायं यस्य, तम् गोविन्दं = गां,
धेनुं, पृथिवीं, श्रुतिं च विन्दति नाम आनन्दयति, पालयति चेति तम्
गोविन्दमिति भावः । मन्त्रोऽयं अनुष्टुप्छन्दःपरः । ११

सर्वेश्वरात् अन्ये तु सर्वे ब्रह्मादयः प्रलये विनश्यन्ति इति मन्तव्यम् । एको ह वै नारायणः आसीन्नब्रह्मानेशानः इत्यादिश्रवणात् ।

ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे भूते चराचरे
आभूतसंप्लवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान्
एको तिष्ठति सर्वात्मा स तु नारायणः प्रभुरिति ।
ब्रह्माशस्भुस्तथैवार्कश्चन्द्रमाश्च शतक्रतुः
एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्ता वैष्णव-तेजसा
जगत्कार्याविसाने तु विद्युज्यन्ते च तेजसा
वितेजसश्चैते सर्वे पञ्चत्वमुपयाति वै इति

विष्णुधर्मात् । १२

ब्रह्मादीनां प्रलये विनाशवत्त्वं दर्शयति - सर्वेश्वरादन्येति । सर्वेश्वरादन्ये, परमेश्वरविष्णोः सकाशात् भिन्नाः सर्वे ब्रह्मादयः देवाः, प्रलये सृष्ट्यन्तकाले, विनश्यन्ति, विनाशं प्राप्नुवन्ति ।

“एको ह वै नारायणः” इत्यत्र सृष्टेः प्रागेव केवलस्य विष्णोः स्थितिः वर्तते इति दर्शयति । न ब्रह्मणः, नापि रुद्रस्य स्थितिः । पुनः स्मृतिप्रमाणेन ब्रह्मादीनां नश्वरत्वं दर्शयति । चराचरे लोके नष्टे, स्थावरजङ्गमे विनाशे सति तदानीं आभूतसंप्लवे नाम भूतप्रलयकाले अखिले कार्ये स्वकारणे विनश्ये सति, अर्थान् जनस्य तदा रसे विनश्ये, पञ्चमहाभूतानां लयः पञ्चतन्मात्रेषु, पञ्चतन्मात्राणां लयः अहंकारे, अहंकारस्य लयः महत्तत्त्वे, महत्तत्त्वस्य लयः प्रकृतौ, प्रकृतेश्च लयः परमात्मनि । तदा भूतसंप्लवे एकः तिष्ठति परमात्मा, परब्रह्म । स एव परमात्मा अखिलकारणस्वरूपः नारायणः । ब्रह्मा-रुद्र-सूर्य-चन्द्र-शतक्रतु-प्रभृतयः देवाः वैष्णवतेजसा, विष्णुप्रभावेण समन्विताः प्रभाविताः । विष्णुधर्मो ह ते देवाः यदा वितेजसः विष्णुतेजोविच्छिन्नाः जाताः तदा पञ्चत्वमुपयाति, वितश्चस्ति इति भावः । १२

प्रकृतिर्मयिष्या ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी
पुरुष चाण्पुभावेतौ लीयेते परमात्मनि
परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषः परः
स विष्णुनामा सर्वेषु वेदान्तेषु च गीयते ।

इति वंष्णवात् ।

नष्टे लोके द्विपराद्धविताने महाभूतेष्ट्वादिभूतं गतेषु
व्यक्ते व्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसजः ।

प्रकृतेः पुरुषस्य पि परमात्मनि प्रलीनत्वं स्पष्टीकरोति —

प्रकृतिरिति, व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाणि महदादीनि त्रयोविंशतिसंख्यकानि व्यक्त-
तत्त्वानि, अव्यक्तरूपा मूलप्रकृति च माया इति अभिहिता । सा प्रकृतिः
पुरुषश्च उभौ परमात्मनि, परे ब्रह्मणि लीयेते ।

स परमात्मा परब्रह्म सत्त्वोपाधारः इति सूचयति — परमात्मा
चेति । तद् ब्रह्म सर्वेषां चराचरानां भुक्तानामाधारः, आश्रयमवलम्बनं
च । निराधारस्य जगतः स्थितिरसम्भवात् । स च परमात्मा विष्णुः
इति सर्वेषु शास्त्रेषु, पुराणेषु इतिहासेषु, वेदान्तेषु च गीयते, कथ्यते
इति भावः ।

प्रमाणान्तरं दर्शयति — नष्टे लोके इति ।

द्विपराद्धसंख्यकानां वसराणां अवसानसमये, प्रलयकाले संप्राप्ते, महाभूते-
ष्ट्वादिभूतं गतेषु, पृथिव्यादिकार्याणां कारणे लयेषु, कालवेगेन, महा-
कालप्रभावेन, व्यक्ते अव्यक्तं याते, अहङ्कारस्य व्यक्ते स्त्वे, व्यक्तस्य
महत्तत्त्वस्य, अव्यक्ते, प्रकृतौ प्रलीनत्वे इति भवान् एकः अद्वितीयः शेषसजः
पुरुषः शिष्यते, अवशिष्यते । इति तिस्र्भागवते श्रीकृष्णं प्रति देवकी-
स्तुतिः । तथा च हरिहेतुकोत्पत्त्यादिभिः, हरिसकाशात् उत्तरस्याविश्रवणात्,

इति भागवतान्ध्र । तथा च हरिहेतुकोत्पत्त्यादिभिः
विध्यादीनामनीश्वरत्वं निर्वच्यं सिद्धिम् । १३

अतएव तदभक्तिरतैरेवानुष्ठीयते ।

अथापि यत् पादनवाचसृष्टं

जगत् विरिञ्चोपहृतार्हणाम्भः

शेषं पुनस्त्यज्यतमो मुकुन्दात्

को नाम लोके भगवत् पदार्थः

यन्वाच-निःसृत-सरत् प्रवरोदकेन तोर्येन सूक्ष्मार्थधिकृतेन
शिवो शोऽभूदिति च श्रीमद्भागतात् ।

एकः प्रसारयेत् पादौ

अन्यः प्रक्षालयेन्मुदा

परस्तु शिरसा धत्ते

तेषु कोऽभ्यधिकः ॥ इति

विध्यादीनां ब्रह्मादिप्रभृतीनां अनीश्वरत्वं निर्वच्यं सिद्धिम्, वाधा-
रहिततया विधयोः पारमेश्वर्यं सिध्यति इति भावः । १३

अतएव, पूर्वोक्तकाणानुशीलनात्, तदभक्तिः, विष्णुभक्तिः तैः
ब्रह्मादिभिः देवैः अनुष्ठीयते । तथा हि यत्पादनवाचसृष्टं, यस्य पदविनि-
सृता सती गङ्गा शेषं भुवनत्रयं पुनरिति । अन्यतमः मुकुन्दात्, तस्मात्
मुकुन्दात् अन्यः कः वर्तते यः भगवत्पदवाच्यः । न कोऽपि इत्यर्थः ।
एकः पादौ प्रसारयेत्, त्रिविक्रमरूपो विष्णुः बलिसकाशात् दानग्रहण-
सनये स्वकीयेन एकेन पादेन आकाशमण्डलं परिग्राप्तवान्, तदा अन्यः
ब्रह्मा तत्पदयुगं मुदा परमानन्देन प्रक्षालयामास, अपरस्तु शिवः शिरसा धत्ते

पुराणान्तराच्च । ब्रह्मादयः सुराः सर्वे

विष्णुमाराध्यते पुरा

स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः

केशवस्य प्रसादतः । इति

नारसिंहाच्च— ते देवाः ऋषयश्चैव नानातनुसमाश्रिताः

भक्त्या संपूजयत्येनं

गतिञ्चैषां ददाति सः । इति

नारायणीयाच्च— यत्तु भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृ-

शुरिति शिवाङ्गस्पर्शत् गङ्गाम्भसः पावित्र्यं मन्यन्ते, तन्म-

न्दम् । उक्तवाक्येभ्यस्तेन शिरसा धृतत्वात् पवित्रमिद-

मिति विज्ञाय पस्पृशुरिति तदर्थञ्च हरस्य गात्रसंस्पर्शति

पवित्रत्वमुपागतेत्यत्रापि तस्य पावित्र्यं शुद्धिप्रदत्वं

प्राप्तेत्यर्थः । १४

धारयामास । तेषु इरि-ब्रह्मा-शिवेषु कः अभ्याषकः नाम वरेण्यः इति

प्रश्नः । अर्थात् विष्णुरेवेति भावः, पुरा, सृष्टिकाले सर्वे सुराः, ब्रह्मा

दयः देवाः, विष्णुमाराध्य केशवस्य, भगवतः विष्णो प्रसादतः, स्वं स्वं,

स्वकीयं पदं प्रजापति-सुरपत्यादिपदवीमनुप्राप्ताः, प्राप्तवन्तः इति नारसि-

हात् नाम नृसिंहपुराणात् । महाभरते नारायणधर्मं चोक्तम्— ते

इन्द्रादयः, ऋषयश्च नाना-विग्रहधारणं कृत्वा भक्त्या एनं नारायण

संपूजयन्ति । सः गोविन्दः एषां सुराणां गतिं ददाति, निर्धारयति ।

शिवस्पर्शेन गङ्गाजलं पवित्रतामधिगच्छति इति, तन्मन्दम् ।

नाम न समीचीनम् । "शिरसा धत्ते" इत्यनेन तस्या विष्णुपद-विनिः-

सृतत्वात् गङ्गायाः पावित्र्येण शङ्करस्य शिरसि एव तद्वारणं सूच्यते । १४

यत्तु शाम्बलाभाय हरेः रुद्राराधनं पार्थविजयाय तत्
स्तवनं च भारते स्मर्यते । तत्तु नारदाद्याराधनवल्लीला-
रूपमेव बोध्यम् । यत्तु द्रोणपर्वणि शतरुद्रीयार्थं रुद्रमाच-
क्षाणो व्यासस्तस्य परमकारणत्वं प्राह, तत् खलु तदन्त-
र्यामिपरतया ज्ञेयम्, परंब्रह्माद्वयाभावात् तद्द्वयस्या-
निष्ठत्वाच्च । १५

तदित्थं हरेः पारतम्ये सिद्धे केषुचित् पुराणेषु
विध्यादीनां पारम्यं निशम्य न भ्रमितव्यम् । तेषां राजस-
तामसत्वेन हेयत्वात् । तदुक्तं मास्ये—‘संकीर्णास्तामसाश्चैव
राजसाः सात्त्विकास्तथा । कल्पाः चतुर्विधाः प्रोक्ताः ब्रह्मणः
दिवसा हि ते ।

पुनः हरेः रुद्रोपासनादिकं लीलाविजासमात्रमिति निरूपयति—
यत्त्विति । शाम्बलाभाय हरेः कृष्णस्य रुद्रोपासना श्रूयते । महाभारते
च पार्थस्य, अर्जुनस्य विजयनिमित्तं हरिकर्तृत्वं रुद्रस्तवनं दृश्यते ।
किं च कारणं तत्रेति चेत्—समादधाति । लीलारूपमेवेति बोध्यम् ।
अर्थात् तत् केवलं भगवतः लीलाविजासमात्रम् । “लोकवत्तु लीलाक-
वल्यम्” इति वेद-व्यास णीतत्वात् । आप्तकामोऽपि भगवान् भक्त-
मनोवाञ्छासिद्ध्यर्थं तदभीप्सापूर्त्यर्थं मानवमुलभं लीलाविलासमाचरति ।
अतः पार्थविजयाय शङ्करस्तवनं न कदाचित् तस्य पारमैश्वर्यहानि
प्रदर्शयति, अपि तु परिपोषयति, भक्तवात्सल्यप्रदर्शनादिति । १५

तदित्थं नाम उपर्युक्तप्रकारेण सिद्धे पारमैश्वर्ये हरेः केषुचित्
पुराणेषु कुत्रचित् च स्थले ब्रह्मादीनां पारतम्यश्रवणेन न भ्रमितव्यम् ।
बहुविधानि पुराणानि सन्ति । सात्त्विकराजसस्तामसभेदात् । मस्य-
पुराणे चतुर्विधकल्पविषये पर्यालोचनं दृश्यते । संकीर्णाः, तामसाः, राजसाः

यस्मिनकाले तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।
 तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्तत् कल्पे विधीयते ॥
 अग्निःशिवयोर्माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ।
 राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ।
 संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते ।
 सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।
 तेष्वेव योगसंसिद्धा समिध्यन्ति परां मतिमिति ॥ १६

कौर्मो च—

असंख्यातास्तथा कल्पाः ब्रह्मविष्णु-शिवात्मकाः ।
 कथिताः हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
 सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः इति ॥

वेदावरोधिस्मृतीनां हेयत्वं मनुराह ।

सात्त्विकाः चेति । यादृशं यत् कल्पं तादृशं यद्देवस्य तत्र प्राधान्यम् ।
 तामसेषु कल्पेषु शिवस्य, अग्नेश्च माहात्म्यं वर्तते । राजसेषु ब्रह्मणः,
 विद्येः, प्रजापतेः अधिकं प्राधान्यम् । संकीर्णेषु, राजस तामस-मिश्रितेषु
 कल्पेषु सरस्वत्या, पितॄणां च माहात्म्यमधिकं निगद्यते । परितोषे
 सात्त्विकेषु कल्पेषु विष्णोर्माहात्म्यं प्रधानतया वर्तते । १६

एतस्मिन्विषये पुराणान्तरप्रमाणं दर्शयति । कौर्मो इति कूर्म-
 पुराणे चंबं गीयते यतः ब्रह्म विष्णु-शिवात्मकाः बहुविधाः कल्पाः इति

या वेदवाह्याः स्मृतयः याश्च कोऽपि कुण्टयः ।

सर्वास्ता निष्पलाः प्रेत्य तमोनिष्ठाः हि ताः स्मृताः ।

तदेव सार्विकनामेव पुराणादीनां प्रमाणजनकत्वाद्वा-
देयत्वम् । तदप्येषान्तु विपर्ययात्मकत्वादेव हेयत्वं सुव्यक्त-
मिति । न तैः अमितव्यम् सुधियेति । १७

तस्य हरेस्तिष्ठः शक्तयः सन्ति । परास्या क्षेत्रशाख्या
मायाख्या चेति । “परास्य शक्तिविविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च”
प्रधान-क्षेत्रज्ञपतिगुणेशः

कालचिन्तकः, त्रिकालज्ञः मुनिभिः कथिताः, उक्ताः । सास्त्रिकेषु, सत्त्वगुण-
सम्पन्नेषु कल्पेषु हरेः, विष्णोः प्राधान्यम् । तामसेषु, तमोगुणसम्पन्नेषु
शिवस्य अधिक महत्तम्यम् । राजसेषु कल्पेषु प्रापतेः माहात्म्यम-
धिक्यमिति ।

वेदविरोधीनां स्मृतीनां अनुपादेयत्वं प्रतिपादयति — वेद विरोधि-
स्मृतीनामिति । वेदानुकूलत्वेनैव स्मृतीनां प्रामाण्यम् । परन्तु वेदप्रतिकूल-
त्वेन स्मृतीनां न प्रामाण्यम् । याः वेदवाह्याः, वेदप्रतिकूलाः स्मृतयः
ताश्च सर्वाः निष्पला इति । सास्त्रिकानां, सत्त्वगुणसम्पन्नानां पुराणानां
प्रमाणजनकत्वात्, यथार्थज्ञानजनकत्वात्, तेषामेव उपादेयत्वं नान प्रयो-
जनवत्त्वम् । अप्येषान्तु वेदविरोधीनां स्मृतीनां, विपर्ययकरत्वात्, विपर्यया-
सात्मकज्ञानप्रदत्वात् हेयत्वं, अनाद्यत्वमिति सिद्धम् । १७

तस्य परात्मनः हरेः त्रिविधाः शक्तयः । पराशक्तिरपराशक्तिः
क्षेत्रज्ञाशक्तिश्चेति । तत्र पराशक्तिः, अर्थात् परमात्मनः चित्शक्तिः,
स्वरूपशक्तिः । सा च शक्तिः अन्तरङ्गा इति उच्यते । तदस्या शक्तिः

संसार-बन्ध-स्थिति-मोक्षहेतुः इति श्रुतेः ।

विष्णुशक्तिः पराश्रिता क्षेत्रज्ञाया तथा परा ।

अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ।

इति श्रीविष्णुपुराणाच्च । १८

स च पराख्यशक्तिमद्रूपेण जगत्त्रिमितं, क्षेत्रज्ञादि

नाम जीवशक्तिः । क्षेत्रज्ञेति अभिहिता । तृतीया च माया । न तु
बहुरङ्गा शक्तिरिति कथिना । अविद्या कर्म, कार्यं तस्याः सा । अस्य
परमात्मनः पराशक्तिः, स्वाभाविकी ज्ञानशक्तिः, स्वाभाविकी बलशक्तिः
स्वाभाविकी क्रियाशक्तिरित्येवंरूपेण त्रिविधा । तस्याः च ज्ञानशक्ते
सम्बद्धशक्तिरिति नामस्तरम्, बलशक्तिः सन्धिनी इति अभिहिता ।
क्रियाशक्तिश्च ह्लादिनी शक्तिरिति अभिधीयते । परमात्मनः चित्तशक्ते
प्राधान्यं विष्णुपुराणे उक्तमस्ति । विष्णोः परा शक्तिः चित्तशक्तिरूपेण,
क्षेत्रज्ञा शक्तिः तदस्थाना शक्तिरूपेण जीवर्चतन्त्रमिति अभिधीयते ।

“एतत् यो वेत्ति तं प्राहुः

क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।”

इति स्मृतिप्रमाण्यत् । १८

अगस्त्यः निमित्तोपादानकारणत्वं दर्शयति— स चेति । अत्रिलं
कार्यं कारणद्वयमेव हेतुः । उपादानकारणं निमित्तकारणं च । यथा घट
रूपकार्यं निमित्तं मृत्तिका उपादानकारणं, कुम्भकारणश्च निमित्तकारणम् ।
अगस्त्य उत्पत्तिनिमित्तं चेत्तस्य अपेक्षासद्भावात् । स च परमात्मा
पराशक्तिमद्रूपेण, विवशक्तिस्वरूपेण जगत्त्रिमितं निमित्तकारणम् ।
निमित्तकारणस्य लक्षणं तत्र निरूपितम्—स्वानतिरिक्त-कार्यजनकमिति ।
अर्थात् परमात्मासकामात् तस्य कार्यभूतस्य जगतः अनन्यत्वेवसिद्धम् ।
श्रीकृष्णं वृणायतेन, “आत्मकृतेः परिणामात्” इत्यस्मिन् सूत्रे तथोक्तत्वात् ।
तथा अत्रिश्च तत्र पठति “अथ ह्येष आत्मा प्रकृतिमनुप्रवेद्यात्मानं बहुधा

शक्तिमद्रूपेण तु तदुपादनं भवति ॥ “तदात्मानं स्वयम-
कुरुतेत्यादि श्रवणात् । १६

स च देहदेहीभेदशून्यो हरिरात्ममूर्तिर्वोध्यः

सत्पुण्डरिकनयनं मेघाभं विद्युताम्बरम्

द्विभुजं मौनमुद्राद्यं वनमालिनमोद्वरम् ।

चकार”, इति । नारदपुराणे च तादृशः सिद्धान्तः परिबुद्धः यथा—

अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम्

अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयते ।

क्षेत्रज्ञादिशक्तिमद्रूपेण, तदवस्थाशक्तिमत्त्वेन, आदि पदेन बहिरङ्गाशक्ति-
मत्त्वेन च परब्रह्म चिच्छब्दात्मकजगतः उपादानकारणम् । उपादान-
कारणस्य लक्षणं तत्र— “कार्याभिन्नकारणमिति । अर्थात् यत् समवेतं सत-
काध्यामुत्पद्यते । घटोत्पत्त्यर्थं मृत्तिकावत् । तच्च परब्रह्म “आत्मानं स्वयम-
कुरुते”, क्षेत्रज्ञादिशक्तिमत्त्वेन जगत् ससृज्ज । “तत् सृष्ट्वा तदेवानु-
प्राविशत्” इति श्रुतिप्रामाणात् । शक्ति-शक्तिमतोः अभेददृष्ट्यापि कार्य-
कारणयोः जगत्-ब्रह्मणोः अभिन्नत्वमेव सिध्यति । १६

स च परमात्मा आत्ममूर्तिः, आत्मैव मूर्तिस्वरूपो यस्य, “आत्म-
एव विग्रहः, विग्रह एव आत्मा” इति श्रुतत्वात् देहदेहिभेदशून्य, भगवत-
हरेः शरीरं न तत्-स्वरूपात् भिन्नमिति वक्तव्यम् । सत्पुण्डरीकनयनं
मद्यप्रस्फुटितपद्मवत् नयने यस्य सः सत्पुण्डरीकनयनस्तं पद्मलोचनमिति
भावः । मेघाभं मेघः इव आभा कान्तिर्यस्येति, तम्, इयामवर्णमित्यर्थः,
विद्युताम्बरम्, विद्युत इव अम्बरं, वसनं यस्य पीतवासनित्यर्थः द्विभुजं
भुजद्वयविशिष्टं, राम-कृष्णादयः अवताराः द्विभुजविशिष्टाः इत्यर्थः ।
अयं परमात्मा प्रकृति-पुरुषयोः आत्मास्वरूपः ।

साक्षात्प्रकृतिरुत्पद्योरयमात्मा-

गोपालस्तमेकं गोविन्दं

सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

अर्द्धमात्रात्मकरामो

ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥

इति श्रुतेः । २०

मतः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणाः इह ।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् इति स्मृत्यैः ।

तच्च परब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहरूपं, सत् स्वरूपं नाम प्राकृत-
रुपरहितम् । त्रिकालबाधरहितं सत्त्वमिति सत्त्वलक्षणस्योपपत्तेः ।
“मदेवसौम्य इदमग्र आसीत्” इति श्रुतिप्रमाणात् । तत्र यः संकर्षणरूपः
रामः ब्रह्मानन्दैकरूपः, अर्द्धमात्रात्मकः संकर्षण-ब्रह्मदेव-ब्रह्म-निर्गुण-
चतुर्षु व्यूहेषु रामः अर्द्धमात्रात्मकः । स च परब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रह-
रूपः । उक्तं च

सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः

देहोपादेयरहिता नैव प्रकृतिजा कश्चिन् ।

इत्येवंरूपेण श्रीमदभागवत उक्तत्वात्, स च परमात्मा चित्स्वरूपाः एवेति ।

अनादिरोहता पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

प्रत्यागात्मा स्वयं ज्योति विश्वं येन समन्वितम् ॥

तच्च परब्रह्म आनन्दस्वरूपम् तत्र श्रुतिवाक्यम् “आनन्द ब्रह्मेति
व्यजानात्” । “आनन्दात् एतलु इमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि
जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्ति आनन्दं अभिसंविशन्ति, ब्रह्मणः आनन्दस्वावयः
गुणाः अनन्ताः एव तदभिन्नस्वरूपाः इति विक ॥ २०

तस्य गुणाश्च आनन्दादयोऽनन्तास्ततो नातिरि-
च्यन्ते । एकैवानुद्ष्टव्यम् । “नेह नानास्ति किञ्चन”
इत्यादिश्रवणात् । तथापि विशेषबलेन भेदव्यवहारो
भवति । २१

विशेषज्ञः भेदप्रतिनिधिर्भेदाभावेऽपि तत्कार्यं प्रत्या-
ययन् दृष्टः । सत्तासती भेदोभिन्नः, कालः सर्वदास्तोत्पादौ

गुणानां अनन्तत्वादपि तसिद्धस्य ब्रह्मणः न तद्भेदः । “सर्वोदेता
च दर्शनात्” इत्यस्मिन् सूत्रे अखिलस्य गुणस्य एकस्मिन् परे ब्रह्मणि
उपपत्तिदर्शनात्, तच्च विजिज्ञासितव्यम् ।

एकैवानुद्ष्टव्यम् इति श्रुतेः । “नेह नानास्ति किञ्चन”
इत्यादिषु सिद्धेऽपि ब्रह्मणि निर्भेदे, विशेषबलेन भेदः वर्तते इति, अवश्य
स्वीकार्यम् । विशेषः नाम भगवतः अचिन्त्यशक्तिः, यया शक्या निर्भे-
देऽपि ब्रह्मणि भेदः व्यवहारीयः । तथा च सिद्धेऽपि परंब्रह्मणः एकत्वे
“भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा” इति श्रुतिवाक्यात् भोक्ता-
भोग्यत्वयोः भेदः स्पष्टः एव । २१

श्रीसूत्र

अचिन्त्यशक्तिबलेन असत्त्वेऽपि भेदः प्रतीयते एव । यथैव कालः
सर्वदा अस्ति, सत्ता सती इत्यादयः व्यवहाराः प्रवर्तन्ते । यथैव सत्ता इति
अभिधानेन स्वप्नेव वस्तुनः स्थितिति विद्यते । तथापि सत्तासती इति लोक-
व्यवहारः । यथैव शक्तिशक्तिमतीः अभेदत्वं सिद्धमपि, भेदप्रतिनिधिना
विशेषेण भेदस्य प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं समीचीनम् । परमेश्वरविषये
यदि विशेषः न स्वीक्रियेत तर्हि सत्यतानमनन्तमित्यत्र सत्यादिशब्दानां
पर्यायतापत्तिः, “एकवाच्यवाचिद्वं खलु पर्यायवत्” इत्युक्तेः । अर्थात् यद्यपि
ब्रह्म-तदिमंयोः भेदः न वर्तते, तथापि विशेषबलेन भेदः प्रतिपद्यते ।
सत्यमिति पदेन अनृतनिरहितं, ज्ञानमित्यनेन अज्ञानराहित्यम्, अनन्त

तमन्तरा विशेषण-विशेष्य-भावादिकं न सम्भवेत् । २२

न च सत्ता सतीत्यादि धीर्भमः, सन् घटः इतिवत्
अवाधात् । न चारोपः, सिंहो माणवकः नेत्यादिवत् । सत्ता
सती नेति कदाप्यव्यवहारात् । न च सत्तादेः सत्ताद्यन्तरा-
भावेऽपि स्वभावादेव सतीत्यादि व्यवहारः तस्यैवेह तत्-
शब्देनोच्यते । तस्मान्निर्भेदेऽपि हरौ भेदप्रतिनिधिः
सोऽभ्युपेयः । २३

मित्यनेन अपरिच्छिन्नं चावगम्यते । सत्यादिपदानां पर्यायतासिद्धौ ब्रह्मणः
नानाव्यपेक्षं सिध्यति । तद्वारणायवश्यं—विशेषः ग्राह्यः । सत्यादिपदानां
सत्यत्वादयः विभिन्नार्था बुध्यन्ते सत्यं, विशेष-वलेन तु सत्यत्वादिधर्माः
ब्रह्मस्वरूपज्ञविरेकाः इति ।

अत्रो न सत्यज्ञानमनन्तमित्येषां पदानां पर्यायतापत्तिः । २२

अथ सत्ता सती धीः बुद्धिः भ्रममात्रमिति चेत्—न । सन् घटः
इत्यादिवत् अवाधान् । यथैव सन् घटः इत्यादि व्यवहारः । घटस्य विद्य-
मानत्वव्यवधार्यति, यथा वा कालः सर्वदा अस्ति इत्यादौ कालस्य
विद्यमानत्वमवबोधयति तद्वत् । सत्ता सतीत्यादि व्यवहारः न भ्रमपद-
वाच्यः । सत्ता सतीत्यादिषु न चारोपः परिकल्प्यते । सिंहो माणवकः
इत्यादिषु सिंहस्य शीर्षपरक्रान्तादयः गुणाः बालके आरोप्यन्ते । न तत्र
वस्तुतः सिंहगताः गुणाः बालके सम्भाव्यन्ते । परन्तु सत्ता सतीत्यादिषु न
तादृशः । सत्ता सती इत्यनयोः शब्दयोः स्वाभाविकतया भेदामावेऽपि
भेदः अवश्यमेव स्वीकार्यः । तस्मात् निर्भेदेऽपि हरौ ब्रह्म-तद्वन्मयो भेदा-
भावेऽपि भेदप्रतिनिधिना विशेषाख्येन, अचिन्त्यशक्तवलेन भेदप्रतीतिः
स्वीकर्तव्या । २३

“यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति

एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्—स्तथैवानुविधावति” ।

इति कठश्रुतेः । अत्र ब्रह्मधर्मानुवत्त्वा तदभेदो निश्चितः ।

न हि भेदसदृशे तस्मिन् सति धर्मधर्मिभावधर्मबहुत्वे भाषितुं
युवते । न च धर्मानित्यनुवादः श्रुतितोऽन्येद तेषामप्राप्तेः । २४

निविशेषवादिनापि शोधितात् त्वं पदार्थात् वाक्यं—

ब्रह्मधर्माणां तत्सकाशात् अभेदत्वं सूचयति— यथोदकमिति ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, सत्यं—ज्ञान-मन्त्रं ब्रह्म” इत्यादिषु ब्रह्मण विज्ञाना-
नन्दत्वादिगुणः ब्रह्मसकाशात् न भिन्नः । परमत्मा देह-देहि-भेदशून्यः
इत्युक्तत्वात् । अर्थात् यथैव प्राकृतशरीरविषये देहात्मनोः वर्तते महत्
भेदः । तत्र आत्मा अविनाशी नित्यः । देहश्च नश्यति । परन्तु भगवतः
न तथैव मन्तव्यम् । तत् सकाशात् तस्य गुणानां विग्रहस्य च न भेदः ।
अर्थात् यथैव भगवत्स्वरूपस्य चिन्मयत्वं, तथैव तस्य विग्रहस्य, यन्तः-
कल्याणगुणानामपि चिन्मयत्वम् । ब्रह्मसकाशात् तद्धर्माणां पृथक्पश्यतः
पुरुषस्य अधोगतिं दर्शयति — यथोदकमिति । यथा पर्वतेषु वृष्टं पतिं
उदकं, वारिराशि दुर्गे, निम्नस्थलामिमुखे विधावति, निम्नप्रदेशं गच्छति,
तद्वत् यः ब्रह्मधर्मान् ब्रह्मसकाशात् भिन्नतया पश्यति, सः अधोगामी
नरकगामी भवति इत्यर्थः नात्र “ब्रह्मधर्मान्” इत्युक्तेः अनुवादत्वम् । प्रपतस्य
पुनः प्राप्तिरभावात् । एतद् व्यतिरिक्तेन अन्येन केनापि श्रुतिवचनेन
इत्यपमप्राप्तेः । २४

निविशेषवादिनापि, अद्वैतवादिनापि (नास्ति विशेषः कश्चित् ब्रह्मणि
स्ति यस्य मतं स निविशेषवादी, तेन, निविशेषवादिना अवश्यमेव
विशेषः स्वीकर्तव्यः इति दर्शयति । शोधितात् त्वं पदार्थात्, किं नाम
तत्त्वं-पदार्थयोः शोधनमिति चेत् उच्यते । “तद्वन्नस्ति” इति वाक्यं अद्वैत-
वादिभिः अखण्डार्थपरकमिति सिद्धान्तितम्, तत्पदस्य पुरुषार्थः तावत्,

स्यंय य भेदो नाभिमतो भेदाभेदो वा । तथा सति तस्य
मिथ्यात्वाद्यापत्तेः । २५

तत्र विशेषः न चेत् स्वप्रकाशचिदम् नेष्टैरयस्याभानं
तद्भानस्य भेदभ्रमा विरोधित्वेपैक्यभानस्य तद्विरोधि-
त्वञ्चेति भेदकार्यं कथं स्यात् ? तस्मात् अवयवाम्युपेयः
विशेषः । २६

ईश्वरगतः सर्वज्ञत्वादिगुणः । त्वं परस्य मुख्यार्थश्च जीवगतः अहपज्ञ-
त्वादिधर्मः । परन्तु लक्षणया सर्वज्ञत्वाहपज्ञत्वादिधर्म परित्यागेन देवज्ञं
चैतन्यमात्रमवशिष्यते । तच्च शुद्धं चिन्मात्रं ब्रह्म । यथैव सोऽयं देवदत्ताः
इत्यस्मिन् वाक्ये देवदत्तांशेन न कश्चित् विरोधः । अपि तु सः, तददेश-
कालावच्छिन्नः, अयं, एतद देशकालावच्छिन्नः, उभयोः अवच्छिन्नत्वांशरूप
विरुद्धधर्मयोः परित्यागेन देवदत्तमात्रं न विरोधः, इति निर्विशेषवादि-
नामभिमतम् । दत्तो हि शोधितयो तत्त्वं यदर्थयोः ऐक्यमेवार्थः । तदेव
ऐक्यस्य ब्रह्मसकाशात् न भेदः, न वा भेदाभेदः । तदभिमतानुसारंअखिल-
स्यावस्तुत्वान् । अतो तदेक्यमेव ब्रह्मभिन्नं स च विशेषः एवेति । २५

मायावादिभिरपि विशेषः स्वीकृतव्यः इति दर्शयति— निर्विशेष-
वादिनामयं तावत् सिद्धान्तः यत् ऐक्यं ब्रह्मसकाशात् न भिन्नम् । तथा
सति शुद्धचिन्मात्रस्य प्रकाशे तदभिन्नस्य ऐक्यस्यापि सर्वत्र परिप्रकाशः
स्यात् । परन्तु तत्र । यदि ऐक्यस्य प्रकाशः स्यात् भेदप्रतीतिरूप-
भ्रमस्य सुतरामनभ्युपगमः स्यात् । ऐक्यस्य भेदविरोधीत्वात् । सत्यं चैतत्
चिद्रूपस्य ब्रह्मणः सर्वत्र प्रकाशः पुनः तदभिन्नस्य ऐक्यप्रकाशः इति
विप्रतिसिद्धमेतत् । अर्थात् एतत्—समाधानाय निर्विशेषवादिभिः विशेषः
अवश्यं स्वीकर्तव्यः । अन्यथा प्रपञ्चकरूपतायाः वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति । २६

स च वस्त्वभिन्नः स्वनिर्वाहकश्चेति नानावस्थेति ।
तस्य तादृक्त्वं धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं बोध्यम् । २७

सः परमात्मनः हरिः अस्मदर्थो बोध्यः “अहमात्मा
गुडाकेश” इत्यादिषु आत्माऽहमर्थयोः अभेदेन स्मरणात् ।

सोऽकाशयत् बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिभिः श्रुतेः ।
“अहमेवासमेवाग्रे नान्यत् यत् सदसत् परं । पश्चादहं
यदेतच्च सोऽवशिष्यते सोऽस्म्यहमिति स्मृतौ चावधूत्या च

स च विशेषः वस्त्वभिन्नः परमार्थसूतवस्तुसकाशात् अभिन्नः ।
तत्शक्तिरूपमित्यर्थः । ननु तादृशी शक्तिः कस्योपरि आधारिता इति
चेत् - अनवस्थादोषः स्यादिति निवारयति स्वनिर्वाहकश्चेति । सः विशेषः
स्वनिर्वाहकः न कस्योपरि आधारितः एव । अतः नानवस्था । यदेव प्रमाणं
धर्मिणं ग्राहयति तदेव धर्मानपि, तेनैव विशेषवलेन धर्म-धर्मिणोः अभेद-
तोऽपि भेदग्रहणमिति भावः । २७

परमात्मनः अस्मदर्थगम्यत्वं दर्शयति-- स चेति । स परमात्मा
हरिः अस्मदर्थो बोध्यः, अस्मद्वपदस्य वाच्यः । नेदं जगत्, नापि जीवः ।
“अहमात्मा गुडाकेश”, “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः”
“एकोहं बहुस्यां प्रजायेय” इत्यादिषु श्रुतिस्मृतिवाक्येषु अहमर्थः नाम
अस्मद्वपदस्य वाच्यः परमात्मा इति बोध्यः । “अहमात्मा गुडाकेश”
इत्यादिषु अहं शब्दस्य, आत्मशब्दस्य च समानाधिकरणत्वात् भगवतः एव
आत्मस्वरूपत्वम् ।

“अहमेवासमेवाग्रे” इत्यादौ श्रुतिवाक्ये, अग्रे नाम सृष्टेः प्राक्
अहमेव, भगवतः केवल स्थितिः विद्यते । एषकारस्य प्रयोगेण अन्येषां
व्यावर्तनम् । नान्यस्य स्थितिरित्यर्थः । पश्चात् सृष्टिविलयकाले यदेतच्च
अवशिष्यते, यस्य स्थितिः विद्यते सः, अहम्, परमात्मा विष्णुरेव । सृष्टेः

शुद्धात्मनोः असर्वस्वमुक्तं । अतो अन्तेऽपि स्थितिवाक्
युज्यते । २८

अत एव प्रपन्नमायानिरासकता मुक्तप्राप्तरता च तस्योक्ता

“मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते”

ततो मां तद्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” । इत्यादौ
तस्मात् अहमर्थं परमात्मा विशुद्धः । स एव कर्ता भोक्तः च
बोध्यः । “स विश्वकृद्बिश्वकृदात्मयोनिः” । एषः देवः
विश्वकर्मा महात्मा, सोऽश्नुते सर्वान् कामान्, स ब्रह्मणा
विशिचतेति श्रुतेः ।

प्राक्काले यद्यैव स्थितिः अन्तकाले च तस्यैव परमात्मनः विद्यमानत्वमिति
भावः ।

“अहं कृत्स्नस्य जातः प्रभवः प्रलयस्तथा” इति स्मृतिप्रमाणम् । २८

भगवत्प्रपत्त्या मायानिवृत्तिं दर्शयति— अत एवेति । अतएव,
भगवतः विराट् केवल पारमर्श्वर्यसिद्धत्वात् प्रपन्नमायानिरासकता तस्य,
तत्त्वविदे प्रपत्त्या, लयागत्या मायायाः, अज्ञानाय निरासकता मुक्त-
प्राप्तरता च सिध्यति । मुक्तवस्थायामपि जीवः प्रपत्तिरूपां भगवदाराधनां
करोतीत्यर्थः । श्रीशुकनकातीनां मुक्तानां श्रीनृभागवानुशीलनरूपं भजनं
दृश्यते । उक्तं च श्रीमद्भागवते—

निगमकल्पतरोर्यत्तितं फलं शुकमुखाय नृप द्रव्यं युतम् ।

पिबन् भगवत्तं रसमालयं मुहुरहो रतिकाः भुवि भावकाः

इति स्मृतिशास्त्र-प्रमाणेन “मुहुरहो” इति पदेन, पिबन् रसमालयमिति
पदेन च मुक्तावस्थायामपि जीवस्य भगवदाराधना श्रूयते । गीताञ्चपि—

“वैवीह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति
तदहं भक्त्युपहृतमनामि प्रयतात्मनः । इति स्मृतेश्च
भक्त्या प्रयच्छत्युक्तेः भक्तेच्छयैव तस्य नि पूर्णस्यापि

एषा हि मम, भगवतः गुणमयी माया त्रिगुणात्मिका ज्ञानरूपामायायाः त्रिगुणा-
त्मिकात्वे स्मृतिप्रमाणम्, “अजामेकां लोहित-शुक्ल-कृष्णां

बह्वीप्रजा सृजमानां स्वरूपा” । इति

मायायाः दुरत्ययत्वं दर्शयति—दुरत्ययेति । अतिशयेन दुःखेन त्यक्तुमशक्या
नाम दुःसाध्या इति । परन्तु ये ये भक्त्या, मां भगवन्तं श्रीकृष्णं अनन्य
भावेन देवतान्तरोपासनां त्यक्त्वा शरणमधिगच्छन्ति, शरणागत्यात्मिकया
केवलया ग्रहैतुक्यप्रतिहतरूपया अन्धाभिलाषिताशून्यया भक्त्या आराधयन्ति,
ते एव एतां त्रिगुणात्मिकां मायां तरन्ति । उक्तं च श्रीमद् भागवते ।

“स यदजया त्वजामनुशयीत गुमांश्च जुषन्
भजन्ति स्वरूपतां तदनु मृत्युमपेतमगः
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वच्चमात्तमयो
महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयमगः ” ॥

तस्मात् त्रिगुणोः पारमैश्वर्यसिद्धेः ग्रहमर्थः,—अस्मद् शब्दार्थविषयं परमात्मा
विशुद्धं चित्स्वरूपं पवित्रं च । स एव कर्ता भोक्ता च । “उद्भृष्टानु-
मन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः” इति स्मृतेः । सः विश्वकृदात्मयोतिः ।
एषः देवः विश्वकर्मा, विश्वं करोति नाम सृजति । विश्वकृदिति पदेन
भगवतः जगतः कृते अभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वमुक्तम् । तत्र श्रुतिः “यतो
वा इमानि भूतानि जयन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्ति, अभिसंवि-
शन्ति, तद् विजिज्ञासस्व । तत्र चोत्तरवाक्यम्—आनन्दात् खल्विमानि
भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्ति, अभिसंवि-
शन्ति, तद् आनन्दं ब्रूहेति विजिज्ञासस्व ।

एवंभूतस्य भगवतः भक्तवत्सलत्वं प्रतिपादयति—पत्रेति । तत्र
श्रीमुखवचनं,—मद्भक्तः पत्रादिकं यत् भक्त्या, प्रेम्णा प्रयच्छति, तदहम्

वृक्षोदयरनिमतः । त य तादृशत्वं च स्वेच्छामयस्येति
ब्रह्मोक्तेः । २६

स च पुरुषोत्तमः क्वचित् द्विभुजः, क्वचिच्चतुर्भुजः
पश्यते । तत्र द्विभुजो यथा— सत्पुण्डरीकनयनमित्यादि ।

“प्रकृत्या सहित इयामः पीतवासः जटाधरः ।

द्विभुजः कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ।

इति । तैत्तिरीयके च—रहस्ताङ्गुल्यो तशपद्याद्वावृद्धौ बाहू
आत्मैव पञ्चविंशतः इति । रहस्याम्नाये च-पाणिभ्यां श्रियं
सबहतीत्यादिनः । श्री सात्वते च—

तादावसाने गगने देवोऽनन्तः सनातनः ।

शान्तः-सम्बित्-स्वरूपस्तु भक्तानुग्रहकस्यया ।

स्नामि । प्रयतात्मनः, सभक्तिकान्तर्वाहविद्युद्धात्मनः प्रदत्तामश्नामीति
भावः । मक्त्या प्रयच्छतीत्युक्तेः अयं तावदभिप्रायः यत् पूर्णकामस्यापि
भगवतः विविध-प्रयत्नोऽपि श्रूयते । यतो हि—

“मुहूर्त्तेनापि संहर्त्तुं शक्नो यद्वापि दानवान्

मद्भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविजः क्रियाः ।

तथा च—“अनन्यश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते

तेषामहं समुद्धर्त्ता मृयुसंसार-सागरात्” । इति ॥ २६

स च पुरुषोत्तमः परमात्मा क्वचित् द्विभुजः, राम-कृष्णाद्यवतार-
रूपेण, क्वचित् चतुर्भुजः, नारायणादिरूपेण, क्वचित् अष्टभुजरूपेण-
आविर्भवति, अथर्वमूर्द्धनि द्विभुजस्य, श्रीरामरूपस्य वर्णनं यथा प्रकृत्या
सहितं नाम सीतया सह इयामः, इयामवर्णः पीतवासः, पीतवसन यस्य सः,
जटाधरः, जटां धारयति यः, वनवासकालिकवेशः इत्यर्थः, द्विभुजः, कुण्डली,
कुण्डलपुक्तः, धनुर्धरः इति तैत्तिरीयके च भगवतः लीलामनुष्यरूपस्य वर्णनं

अनौपम्येन वपुषा ह्यमूर्तो मूर्ततां गतः ।
 विष्णुमाप्प्राययत् कान्त्या पूर्णन्दुष्ट तुल्यया
 वरदाभयदेनैव शङ्खचक्राङ्कितेन च
 त्रैलोक्यमूर्तिदत्तेन युक्तमणिद्वयेन च इति ।
 संकर्षणे च - पुरुषोत्तमस्य देवस्य विशुद्धस्फटिकस्त्वियः
 समपादस्य हस्तस्य ह्येकपात्रस्य संस्थितिः ।
 वरामयहस्तौ ह्यावाभूमाख्यकर्णः । इति ३०

चतुर्भुजो यथा विश्वक्सेन-संहितायाम् -

अप्राकृततनुर्देवा नित्याकृतिधरो युवा ।

नित्यातीतो जगद्धाता नित्यैर्मुदतैश्च सेवितः ।

दशाङ्गुलयः इत्यादयः । सास्त्रे च द्विभुजस्य रूपस्य वर्णना, तादृशस्य
 रूपस्य श्रेष्ठत्वमपि वर्तते इति वर्णितमस्ति ।

नादवसाने गगने, नादे, शब्दे गगने अवसाने भूतप्रलयकाले,
 कारणे कार्यस्य प्रतीतत्वे देवः, अनन्तः सनातनः, भक्तानुग्रहकाम्यया,
 भक्तानां, स्वजनानां कृते अनुग्रहकामया शान्तः, सम्बित्स्वरूपः सन् नाम
 ज्ञानस्वरूपः सन्, अनौपम्येन वपुषा, उपमारहितेन तनुकान्त्या, सौन्दर्ये
 माधुर्यातिशयत्वाविति भावः । अमूर्तमूर्ततां, अप्राकृतकलेवरत्वं प्राप्तं,
 सन् पूर्णन्दुष्टतुल्यया पूर्णचन्द्रसदृशकान्त्या, प्रभया विश्वमाप्याययन्, त्रिलो-
 जगत् आनन्दयन् शङ्खचक्राङ्कितेन हस्तद्वयेन युक्तः सन् त्रैलोक्यधारण-
 समर्थेन भुजद्वयेन युक्तः सन्, विशुद्धस्फटिकस्त्वियः, शुद्धस्फटिकवत् त्विदं
 नाम अङ्गकान्तिः यस्य, तादृशेन संकर्षणेन सह, समपादस्य द्विपदस्य,
 एकवक्त्रस्य एकस्यैव मुखस्य अर्थात् द्विभुजरूपस्यैव भावः । वरव अभयव
 च हस्तद्वय । ३०

विश्वक्सेन—संहितायामपि भगवतः अष्टभुजरूपस्य वर्णनं परिस्पष्ट-
 मेव । अप्राकृततनुः, चिन्मयदेहधारी नित्याकृतिधरो युवा, नित्यधौवनयुक्तः
 मुक्तेः, मुक्तपुरुषः शुक्लसकलादिभिरपि सेवितः इति भावः विमलः सूर्यः,

वद्धाञ्जलिपुटैः हृष्टैः निर्मलैः निरुपद्रवैः ।
चतुर्भुजश्यामलाङ्गः श्रीमूलोलाभिरन्वितः ॥
विमलैर्भूषणैर्नित्यैः भूषितो नित्यविग्रहः ।
पञ्चायुधैः सेव्यमानः शङ्खचक्रधरो हरिः ।

श्रीवशमे च—“तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं,
चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् ।
श्रीवत्सलक्षं गलशोभिकौस्तुभम्,
पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम्” ॥

श्री गीतासु च—“तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहुर्भव विश्वमूर्तिः

अप्राकृतैः वस्त्रादिभिः युक्तः, नित्यविग्रहः— शाश्वतस्वरूपः इत्यर्थः ।

उक्तं चैवम्—

“सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः ।
हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित् ॥
परमात्मनोऽन्वोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः ।
देह-देहि भेदश्चात्र नेश्वरे विद्यते क्वचित् ॥”

वशमेकत्र श्रीकृष्णजन्मप्रसङ्गे भगवतः चतुर्भुजरूपविषये वर्णना दृश्यते-
तमद्भुतं बालकम् । अम्बुजे इव अक्षिणी यस्य, तन् अम्बुजेक्षणं, पद्मनयनं
शङ्खचक्रगदाद्युदायुधम्, श्रीवत्सलक्षं, श्रीवत्सपदचिह्नधारिणं गलशोभि-
कौस्तुभं, कौस्तुभमणिशोभितकण्ठप्रदेशं, पीताम्बरं पीतवसनमिति ।

श्रीमद्भगवत्गीतास्वरि भगवतः चतुर्भुजरूपविषये उक्तमस्ति—

“तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहुर्भव विश्वमूर्तिः ॥”

विष्णोर्भगवतः अष्टभुजविषये च श्रीमद्भगवते चतुर्भुजस्कन्दे “पीतायताण्ड-
शोभतेति” । - भगवतः अष्टभुजं अष्टायुधयुक्तम् । अष्टायुधेषु बलरामस्य

अष्टभुजो यथा चतुर्थे-

पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्म्या ।

स्पृष्टश्रिया परिवृत्तो वनमालयाद्यः ॥

बहिष्मतः पुरुष आह सुतान् प्रपन्नान्

पर्यन्यनादरुतया सघृणावलोकः इति ।

आनन्दाख्यसंहितायाम्बु रूपत्रययुक्तम् -

स्थूलमष्टभुजं प्रोक्तं, सूक्ष्मञ्चैव चतुर्भुजम् ।

परं तु द्विभुजं प्रोक्तं, तस्मादेतत् त्रयं यजेदिति ॥ ३४

एतानि रूपाणि भगवति वैदुर्यमणिवद् युगपत् नित्या-
विभूतानि विभान्ति । तेषु चारुत्वाधिक्यात्, कृत्स्नगुणव्यव-
श्च द्विभुजस्य परत्वमुक्तं, न तु वस्त्वन्यत्वमस्ति - तेह
नानास्ति किंचन'- इत्यादि वचनात् ।

हलमूषलादिकं ग्रहणीयम् । वनमालया च युक्तम् - वनमालायाः लक्षणं
शब्दकल्पद्रुमे निरूपितं यत्

आजानुलम्बिनी माला सर्वतः - कुसुमोज्ज्वला,

मन्ध्ये स्थूल-कदम्बादृया वनमालेति कीर्तिता ।

आनन्दसंहितायां च भगवतः अष्टभुजरूपं स्थूलम्, चतुर्भुजरूपं तु तद-
पेक्षया सूक्ष्मम् । परन्तु रामकृष्णादीनां अर्थात् द्विभुजविशिष्टभगवत
स्वरूपाणां सर्वापेक्षया सूक्ष्मत्वं, श्रेष्ठत्वं चेति नैव संशयस्यावसरः । अत्रुक्तं
इत्यर्थेऽपि माधुर्यातिशयान्, प्रेमानन्दप्रवत्वाच्च सर्वोपरि सर्वचिन्ताकर्षक-
व्रजेन्द्रनन्दनस्वयं भगवतः श्रीकृष्णविग्रहस्य सर्वश्रेष्ठत्वमिति विक् । ३१

एतानि भगवतः चतुर्भुजादि स्वरूपाणि वैदुर्यमणिवत्, नित्यानि, कृष्णाद्य-
वताररूपेण युगपत् आविर्भूय शोभन्ते । द्विभुजस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपादयति-
तेष्विति ।

यत्तु मन्यन्ते परमव्याप्तिं नि योश्चितञ्च चतुर्भुजं
रूपं, परं द्विभुजादिरूपं तु शान्तोदितमपरमिति तत् खलु
अविचारिताभिधानमेव ।

सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः

हानोपादानरहिताः नैव प्रकृतिजाः क्वचित्

परमानन्दसन्दोहाः ज्ञानमात्राश्च सर्वतः

सर्वे सर्वगुरौः पूर्णाः सर्वदोषविवर्जिताः ।

इति महावराहोक्तिव्याकोपात् । परन्तु द्विभुजमिति

ननु अष्टभुजादिषु भगवतः स्वरूपाभिप्राये सति कथं द्विभुजस्यैव
परत्वमुक्तं इति चेत्— समादधाति । तेषु भगवतः अष्टभुजादिषु बहुषु
रूपेषु चास्त्वाधिक्यात् नाम सौन्दर्याधिक्यात्, माधुर्याधिक्याच्च भक्त-
वासल्यत्वादि कृत्स्नगुणानामभिव्यक्तिवशात् द्विभुजस्य राम-कृष्णादि-
मानवपुलभलीलाविग्रहस्य परत्वं श्रेष्ठत्वमिति ।

तत्र विप्रतिपत्तिं दर्शयन् खण्डयति यत्त इति । यत्तु मन्यन्ते,
केवाचित् मतानुसारं परमठगोरिन् वैकुण्ठलोके यत्त चतुर्भुजं नारायण
रूपं विराजते तच्च परम्, श्रेष्ठम् । अन्ये खलु ये अवताराः वर्तन्ते, ते
तस्य नारायणस्य अंशविशेषाः एव । तत् परिहरति-तदिति । अर्थात्
तादृशं वाक्यं अविचारिताभिधानमेव । अर्थात् विचारासहः एव । तन्मतं
परिपोषयति—सर्वं इति । तस्य परस्य ब्रह्मणः सर्वे देहाः, परमात्मानां राम-
कृष्णादीनां यानि प्रकाशितानि शरीराणि तानि निश्चयानि, अप्राकृतानि ।
शाश्वतानि, सनातनानि, स्थिराणि इत्यर्थः । हानोपादानरहिता, उत्पत्ति-
विनाशरहिता, अधिनश्चरत्वात् । परमानन्दसन्दोहाः, अखिलस्य आनन्दस्य
समष्टिरूपाः, अर्थात् निरयभूतानन्दरूपा इत्यर्थः । केवलमवताररूपेण तेषां

कण्ठोक्तिविरोधात्नाथी सिद्धान्तात्तेष्वेव । भेदहीनेष्वेव तेषु रूपेषु अंशीत्वांशत्वादिकं शक्तिव्यक्तितारतम्यस्य व्यपेक्ष-
याहुः यदुक्तं वृद्धैः--

शक्तेर्व्यक्तितस्तथाव्यक्तितस्तारतम्यस्य कारणम् । ३२

स च पुरुषोत्तमः श्रीपतिर्व्योम्यः "श्रीश्च लक्ष्मीश्च
पत्न्याविति यजुः श्रुतेः" कमलापतये नमः, रमामानसहंसाय
गोविन्दाय नमोनमः रमाधराय रामाय चैवर्वणश्रुतिश्च
पूर्वत्रश्री गीर्द्वी लक्ष्मीरतु रमादेवीति व्याख्यातारः ।

आविर्भावमात्रं बोध्यम्, ज्ञानमात्राच्च केवल ज्ञानरूपा इत्यर्थः । सर्वे
भगवतः अवताराः । सर्वगुणैः पूर्णा, सर्वदोषविद्वर्जिताश्च ।

अष्टादशमहादोषैः रहिता भगवत्-तनुः

सर्वैश्वर्यमयी सत्यविज्ञानानन्दरूपिणी ।

अष्टादशमहादोषाश्च --

मोहस्तन्द्रा भ्रमो रुक्षरसता कामउत्कर्षः,

लोलता-मदमात्सर्य-हिंसा-खेद-परिश्रमौ ।

असत्य क्रोध-आकांक्षा आशङ्का विश्वविभ्रमः ।

विद्यभ्रमं परापेक्षा दोषा अष्टादशोदिताः ॥

भेदहीनेषु तेषु सर्वेषां भगवत्स्वरूपाणां अभेदे सत्यपि कथं द्विभुजस्य पर-
त्वमिति चेत् -- उच्यते । शक्ति -- व्यक्तितारतम्यमेव तत्र कारणम् ।

सौन्दर्यमाधुर्यातिशयात् भक्तवात्सल्यत्वदय

अखिलकल्याणगुणव्यक्तेश्च द्विभुजस्यैव श्रेष्ठत्वम् । ३२

स च पुरुषोत्तमः परमात्मना श्रियः लक्ष्म्याः पतिरिति बोध्यः ।

श्री, सरस्वती लक्ष्मीश्च पत्न्यौ यस्येति । लक्ष्म्यादीनां भगवतः सकाशात्
स्वरूपाभिन्नत्वेऽपि विशेष बलेन केवलं लोलाविलासाय भिन्नमुत्तिधारणत्वं
दर्शयत -- नन्विति । नेह नानास्ति किञ्चन इत्यादीनां श्रुतिवाक्यानी

ननु “नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रवणात् न ब्रह्मणि
कश्चित् लक्ष्म्यादिरूपो विशेषः शक्यो मन्तुं किन्त्वङ्गीकृत-
माहवायं विशुद्धसत्त्वमूर्तिस्तादृश्येव लक्ष्म्या गिरा च
युज्यते- इति चेत्— भ्रान्तमेतत् वह्न्युष्णतैव स्वरूपाभिन्ना
पराख्यशक्तिः ब्रह्मण्यस्ति । “परास्य” शक्तिरित्यादिश्रुतेः ।
सैव तस्य लक्ष्मी-गीर्देवी चेति स्वीकार्यम् ।

प्रोच्यते परमेशो यो

यः शुद्धोऽप्युपचारतः,

प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा

यः सर्वदेहिनामिति श्रोवैष्णवात् ।

“अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिणी;

सा पराप्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रयात् ।

इति स्कान्दाच्च ।

अनुपपत्तिरिति चेत्—उच्यते भेदप्रतिनिधि एव तत्र कारणम् । लक्ष्मी सर-
स्वत्यादीनां पृथक्त्वस्वीकारे अद्वयतत्त्वस्य हानात् । लक्ष्म्यादीनां तत्सकाशात्
अभिन्नत्वाच्च यथैव क्लृप्तकाशान् उष्णत्वस्य भिन्नता नैव शक्यं वक्तुम् ।
तद्वत् लक्ष्म्याः गोर्वेद्याश्च भगवतः अभिन्नत्वम् । “परास्य शक्ति-
विविधैश्च भूयते” इत्यादिषु स्थलेषु अत्र परब्रह्मणः पराशक्तेः नाम चित्
शक्तिरूपज्ञानशक्तेः त्रिविधमभिव्यक्तिः स्वीकार्या । स्वाभाविकी ज्ञान-
शक्तिः—स्वाभाविकी बलशक्ति—स्वाभाविकी—क्रियाशक्तिश्च । तत्र स्वाभा-
विकज्ञानशक्तेः सम्बित् रूपतया सरस्वत्याः अभिव्यक्तिः । क्रियाशक्तेः च
ह्लाविमात्रपरत्वात् ह्लादिग्यास्याशक्तिरूपेण लक्ष्मीस्वरूपत्वम् ।
परन्तु शक्तिरूढ्या उभयोः अभेदत्वं सिद्धम् । प्रकृतेः भगवदाश्रयत्वं
प्रवर्शयति अपरत्वक्षरमिति । अपरं प्रधानं, अक्षरं, नित्यं जडरूपिणी,

सरस्वतीं नमस्यामि चेतनां हृदि संस्थिताम्,
 केशवस्य प्रियां देवीं शुक्लां क्षेमप्रदां नित्याम् ।
 इति स्कान्दे गीस्तोत्राच्च इत्थं च पूर्वपक्षः निरस्तः । ३२

ननु “नेह नानास्ति कञ्चन” इति निर्विशेषत्वमुक्तं,
 मैवम् इह यदस्ति तन्नाना न । किन्तु स्वरूपानुबन्ध्येवेति, तत्रैव
 विशेषप्रत्ययात् “श्रीश्च लक्ष्मीश्च इत्यादेः ग्रामाण्याच्च
 लक्ष्म्या एव रूपान्तरं गौर्देवीति मन्तव्यम्” ।

‘सन्ध्यारात्रिः प्रभाभूतिः मेधा श्रद्धा सरस्वती इति
 श्रीवैष्णवे तस्याः विशेषणात् । किञ्च—

ह्लादिनी सन्धिनी सम्बित् त्वय्येका सर्वसंस्थिता

ह्लाद-तापकरी-मिश्रा त्वयि ना गुणवर्जिता ।

इति । तत्रैव त्रिवृत्परा कीर्त्यते । तत्र सम्बित्प्रधाना वृत्तिः
 गौर्देवी ह्लादप्रधाना तु लक्ष्मीरनयोः पूर्वात्तूत्तरानुगुणा
 बोध्या । सम्बिदः सुखानुधावनप्रसिद्धेः । ३४

जडस्वभावसंपन्ना सा परा प्रकृतिः — पराप्रकृतिपदेन बहिरङ्गाशक्तिरभि-
 हिता । बिष्णुसमाश्रयात् चेतना, क्रियाशीला इति भावः । ३३

“नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादि श्रुतिवाक्यानां निर्विशेषपरत्वं
 आरयति— नन्विति । अर्थात् “नेह नानास्ति कञ्चन” इत्यादिकं श्रुतिवाक्यं
 न तावत् निर्विशेषब्रह्मपरकम्” । आशयस्तु अयमेव, परतत्त्वे ब्रह्मणि यत्
 वर्तते तन्नाना न, तात्त्विकदृष्ट्या शक्ति-शक्तिमतो अभेददृष्ट्या तत्त्वं
 एकमेव । भगवतः अन्तरङ्गाशक्तेः परिणामः अखिलं जगत् । तस्य शक्तेः
 परिप्रकाशत्वात् लक्ष्मी-सरस्वत्योः न तारतम्यम् लक्ष्म्याः रूपान्तरं वाणी,
 सन्ध्या, रात्र्यादिकं तस्याः पर्यायत्वाच्च । सा अनपायिनी अविनाशिनी । ३४

लक्ष्म्याः भगवदभेदादेव तद्भात् तस्याः व्याप्तिश्च तत्रैव
स्मर्यते ।

नित्यैव सा अनपायिनी विणोश्चौरनपायनी

यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तमेति ।

ततो भेदे तु व्याप्तिरियमपि सिद्धान्तः घटे च । इत्थञ्चास्या
जीवकोटित्वं निरस्तम् । एषा लक्ष्मी हरिवदनन्तगुणा
तत्रैवोक्ता ।

न ते वर्णयितुं शक्ताः गुणान् जिह्वापि वेधसः

प्रसीद देवि ! पद्माक्षि ! मां स्वास्थ्याक्षीः कदाचन । ३५

सा अनपायिनी, अविनाशिनी सर्वगता च, अतएव तस्या जीव-
कोटित्वं सुतरां निरस्तम् । लक्ष्मी-जीवयोः शक्तिस्त्वेनाभेदेऽपि शक्ति-
मतः भगवतः परमात्मनः केवलं लीला-विलासार्थं स्वरूपशक्त्या अपि तस्याः
पृथक्स्वरूपेण प्रकटनं दृश्यते । यद्यपि जीवः चैतनशक्तिः, तथापि तस्य
वह्निप्रकाशकतेः मायायां वशस्त्वत् तदस्या शक्तिरूपेण तस्य जीवत्वम् ।
लक्ष्म्यादीनां च तु स्वरूपशक्तित्वात् मायाधीनत्वाभावात् विष्णुवत् सर्व-
व्याप्यत्वाच्च न जीवकोटिकत्वम् ।

पुराणान्तरे च वर्णितमस्ति — सा लक्ष्मी नित्या, त्रिकालावस्थ-
रूपा अश्रुतस्वरूपा च भगवतः अनपायिनी शक्तिः । यथा विष्णुः
सर्वेषां गुणानामाश्रयः तथैव इयं लक्ष्मी, सर्वविध गुणसम्पन्ना अतो भेदे
यदि विष्णुसकाशात् लक्ष्म्याः भेदः स्यात् तर्हि अव्ययतत्त्वस्य हानिः ।
अतो अस्याः रमायाः जीवकोटी प्रवेशो नास्ति । एषा लक्ष्मी हरिवत्
अनन्तगुणा, आनन्दत्वादिगुणसम्पन्ना, वेधस ब्रह्मणः जिह्वापि रसनाऽपि
वर्णयितुं न शक्ता । हे देवि ! मां प्रसीद । मां प्रति प्रसन्ना भव । कदाचिदपि
मां सा स्त्याक्षीः, मां त्यज । ३५

ते च गुणाः सुविजदातृत्वहरिवशीकारित्वादयः कति-
चित् तत्रैव पठिताः ।

आत्माविद्या च देवि ! त्वं विमुक्तिफलदायिना ।
का त्वन्या त्वामृते देवि ! सर्वयज्ञमयं वयुः ॥
अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्य गदाभृतः ।
त्वया देव ! परित्यक्तं सकलं भवनत्रयम् ॥
विनष्टप्रार्थमभवत् त्वयेदानीं समेधितम् ।
दारापुत्रस्तथागारं सुहृद्धान्यधनादिकम् ॥
भवन्त्येतन्महाभागे ! नित्यं त्वद्वीक्षणान् नृणाम्
शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयसुखम् ॥
देवि ! त्वदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभम् ।
सत्त्वेन सत्यशौचाभ्यां तथा शीलादिभिर्गुणैः ।
त्यजन्ते ते नराः सद्यः संत्यक्ता ये त्वयामले ।
त्वयावलोकिताः सद्यः शीलादिरखिलैर्गुणैः ।
कुलैश्चर्यैश्च युज्यन्ते पुण्याः निर्गुणाः अपि ।
स इलाध्यः स गुणो धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान्
स शूरः स च विक्रान्तो यत्त्वया देवि ! वीक्षितः ।
सद्यो वैगुण्यमायान्ति शीलाद्याः सकलाः गुणाः ॥
परांसुखी जगद्धात्री यस्य त्वं विष्णुवत्लभे ।

लक्ष्म्याः गुणाः कीदृशाः ? इति जिज्ञासयामाह ते च गुणाः—
विष्णुपुराणे पठिताः सुविजदातृत्वहरिवशीकारित्वादयः गुणाः, अनन्तः
एव । तत्रैव आत्मविद्या च इत्यादिषु अर्थः स्पष्टः । श्रीविष्णुरिव इयं

इत्यादिना हरिवत् बहुरूपेयं, सर्वत्र तदानुरूप्येण तदनुयातीति तत्रैवोक्तं—

देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च मानुषी
विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुमिति । ३६

तेषु सवषु लक्ष्मीरूपेषु राधायाः स्वयं लक्ष्मीत्वं मन्त-
व्यम् । सर्वेषु भगवद्रूपेषु कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वमवत् । पुरुष
बोधिन्यमथर्वो रनिषदि “गोकुलाख्ये मथुरामण्डले” इत्युप-
क्रम्य द्वे पार्श्वे चन्द्रावली राधिका च इत्युक्त्वा, यस्याः
अंशे लक्ष्मी दुर्गादिका-शक्तिरित्यभिधानात् ।

निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्वते
नमः । इति भागवते श्रीशुकोक्तेः, बृहद्गीतमीये च तन्मन्त्र-
कथने—

देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता

सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परेत्युक्तेः ।

महालक्ष्मी बहुरूपा, भगवतः आदिर्भावानुसारिणी लीलावताररूपिणीत्यर्थः ।

उक्तं च गीतमीयतन्त्रे ।

यः कृष्णः सर्व दुर्गा स्यात्, या दुर्गा कृष्ण एव सः ।

अनयोऽन्तरादर्शो संसारात् न विमुच्यते । ६

सर्वेषु लक्ष्मीरूपेषु श्रीमत्याः श्रीराधिकायाः स्वयं लक्ष्मीत्वं
प्रतिपादयति सर्वलक्ष्मीमयीति । उक्तं च नारदपञ्चरात्रे भुतिविद्यासंवादे—

जानात्येका परा काता सर्व दुर्गा तवात्मिका ।

या परा परमा शक्तिः महाविष्णुस्वरूपिणी ।

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति अत्रम-
तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किलेति च श्रीभागवतात् ।

इति श्री वेदान्तस्यमन्तके सर्वेश्वरतत्त्व-

निरूपणे द्वितीयः किरणः ।

यस्याः विज्ञानमात्रेण पराणां परमात्मनः ।

मुहूर्तदिव देवस्य प्राप्तिर्भवति नान्यथा ॥

एकेयं प्रेमसर्वस्वभावा श्रीगोकुलेश्वरी ।

अनया सुलभो ज्ञेयः आदिदेवोऽखिलेश्वरः ।

“एते चांशकलाः” इत्येतत् श्रीमद्भागवतस्य प्रतिज्ञावाक्यम् ।

अयं सर्वप्रमाणचक्रवर्त्तिनि श्रीमद्भागवताख्ये शास्त्रे स्वयं भगवतः श्रीकृष्णस्य
सर्वेश्वरमयत्वं, सर्वावतारीत्वं च प्रतिपादितम् । परमयोमाधिपति वैकुण्ठ-
नाथनारायणोऽप्यस्य विलासमूर्तिरितिदिक् । ३७

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके सर्वेश्वरतत्त्वनिरूपणे

द्वितीयकिरणे ‘तत्त्वप्रदीपनी’

टीका सम्पूर्णा ।

तृतीयः किरणः

अथ जीवा निरूप्यते । तत्प्रलक्षणं च अणुचैतन्यमाहुः ।

श्रुतिश्च-एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः
पञ्चधा संविवेश ।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ॥३४॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां

एको बहूनां यो विदधाति कामान्
तं पीठस्थं ये तु यजन्ति

विप्रास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ।

इति श्रवणात्- । १

अथ शब्दः आनन्त्यार्थं विधीयते । अर्थात् ईश्वरनिरूपणा-
नन्तरं जीवः तदवस्थाशक्त्याख्यः त्रिभुवैतन्याशः अणुस्वरूपः इति । जीवस्य —
अणुत्वे श्रुतिप्रमाणं दर्शयति । एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्
प्राणः पञ्चधा संविवेश इति श्रुतेः । अथ अणुत्वं इन्द्रिया-
ग्राह्याश्रयमिति च प्रदर्शितम्, सूक्ष्मातिसूक्ष्मत्वात् । तत् प्रतिपादयति बालाग्रेति-
केशाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितः परिमाणः जीवस्वरूपमिति । तादृशोप-
निषद्वचनात् । अतः तादृशपरिमाणविशेषे न तात्पर्यम् । तथा
च जीवस्य नित्यत्वं साधयति — नित्योनित्यानामिति नित्यो नित्यानां,
अनेकेषु नित्येषु जीवेषु एकः नित्यः, परमेश्वरः, चेतनः चेतनानाम्,
अनेकेषु चेतनेषु एकः चेतनश्च विभूरीश्वरः एव, जीवात्मनः नित्यत्वं चेतनत्वं
च प्रदर्शयति ।

“नित्यसर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातनः

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । ”

श्रुतिश्च जीवात्मनः नित्यत्वं प्रकाशयति — । १

एतेन भ्रान्तं ब्रह्मैवेको जीवस्तदन्ये सर्वे जीवादयस्तद-
विद्याया कल्पिताः, स्वप्नदृष्टेव रथादयः इत्येकजीववादी

एतेन उपर्युक्तप्रकारेण ईश्वरस्य जीवस्तत्त्वस्य च निर्णयेन वेदा-
न्तैकदेशिनामेकजीववादिनां मतमपास्तम् । तत्र कस्तावत् एकजीववादः इति
जायमानायमात्रज्ञायां समादधाति- भ्रान्तानीति । तत्र 'एकमेवाद्वितीयम्'
'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिकं श्रुतिवाक्यं, 'ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीव
ब्रह्मैव नापरः' इत्यादिकं वाक्यं चाधारीकृत्य शुद्धं चिन्मात्रं ब्रह्म एकमेव न तद्वत्
तच्च अविद्योपहितत्वेन अस्मद-युष्मद-प्रत्ययरूपत्वेन आभाति । अस्मद्
प्रत्ययगोचरः अहमास्पदः जीवः । युष्मद् प्रत्ययगोचरार्थः त्रिविधः ।

प्रथमं महदाद्यारभ्य पृथिव्यन्तं भूतपयन्तम् । द्वितीयं स्व सदृशं
जीवान्तरम् । तृतीयञ्च ईश्वरामिधेयः पुरुषविशेषः । परन्तु सर्वमव्यक्तम् ।
कस्यचित् एकस्यापि वास्तव्येन स्तित्वविरहात् । यथैव स्वप्ने नगर-राजधान्या-
दयः राजधान्यन्तर्गताः प्रजाः, तदन्तर्गतः स्वयमेव चेति । जाग्रदवस्थायां
तु सर्वं मिथ्या । स्वयमेव अवशिष्यते । न स्वप्नं नुसृतानां नगरराजधान्या-
दीनां स्थितिः । तथैव अविद्यानिवृत्त्यनन्तरं केवलं चित्स्वरूपं ब्रह्म अव-
तिष्ठते । न अन्ये जीवाः, न वा ईश्वरः, नापि वा जगत् । मतमिदं एक-
जीववादे अमिधीयते । परन्तु नित्यो नित्यानामनित्यादि श्रुत्या जीवस्य नित्यत्वा-
ङ्गीकारे बहिरङ्गाशक्तिदृष्ट्या जगतः सत्पक्षस्वीकारे च एकजीववादः
निरस्तः । नित्यत्वेन, चेतनत्वेन, बहुत्वेन च जीवतत्त्वस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वात् ।
'नात्मा जज्ञानं न मरिष्यति' इत्यादिषु श्रुतिवाक्येषु जीवस्मानः षड्भूत-
विकारः निवार्यते । तथा च एषः हि विज्ञानात्मा पुरुषः । न हि विज्ञानुविज्ञातेः
विपरिलोपो विद्यते' इत्यादिकं श्रुतिवाक्यं जीवस्य नित्यत्वे तात्पर्यमावहति ।
एवमपि जीवस्य चेतनत्वप्रतिपादकानि श्रुतिवाक्यानि च यथा—

जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिश्च गुणतो बुद्धिदत्तयः
तासां विलक्षणो जीवः साक्षीत्वेन विनिश्चितः ।

निरस्तः । नित्यचेतनतया बहुजीवानां श्रुतत्वात् । २

स च जीवो नित्यज्ञानगुणकः “अविनाशी वारेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति । न हि विज्ञातुविज्ञातेविपरिलोपः विद्यते इति श्रुतेः । अगोरपि तस्य ज्ञानगुणेन सर्वाङ्गेषु व्याप्तिः । “गुणाद्वालोकवत्” इति सूत्रात् ।

एतेषां प्राणानां वितनेन विज्ञानमादाय एषः द्रष्टा, श्रोता मन्ता विज्ञातात्मा ।
पुनश्च : “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनामित्यादेः । २

स च जीवः नित्यज्ञानगुणकः नित्यं ज्ञानमेव गुणः यस्य, ज्ञान-
स्वरूपमित्यर्थः । “जानाति एव अयं पुरुषः”, विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ।
इति श्रुतिवाक्येभ्यः । अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा उच्छेदरहितः नान् अनिक्रिय
इति भावः । नात्मा जज्ञान न मरिष्यति नैवने, नारक्षीयते इति श्रुः
न हि विज्ञातुविज्ञातेः विपरिलोपो विद्यते । अतः ज्ञानस्य यथैव नित्यत्वं,
विज्ञातुः जीवस्य तथैव नित्यत्वम् । जीवात्मनः शरीरं याप्यत्वं प्रदर्शयति—
अगोरपीति । अथ “बालाग्रशतभागस्य” इति स्मृतिवाक्यानुसारं जीवस्य
अणुपरिमाणत्वात्, एकदेशस्थितत्वाच्च कथं सर्वशरीरव्याप्यत्वं तस्य इति
चेन— समादधाति— ज्ञानगुणेनेति ।

जीवात्मा अगुरपि, नितरां सूक्ष्मोऽपि ज्ञानगुणेन तस्य समस्त
शरीरं व्याप्यत्वं सम्भवति । “गुणाद्वालोकवत्” इति वेदान्तसूत्रोक्तेरपि ।
तस्यैव अयं तावदभिप्रायः यद्यपि जीवचेतन्यमणुपरिमाणकं, चेतयितृ-
लक्षणकेन चिद्गुणेन आलोकमिव, यथैव एकदेशसु लोक स्वप्नभया
निकटवर्तिनं सर्वं प्रकाशयति तथैव अणुस्यरूपोऽपि अखिलशरीरान्तवर्ति
त्वेन परिव्याप्तो भवति जीवात्मा । यथा शरीरस्य एकस्मिन् देशे स्थितोऽपि
चन्दनचन्दुः समग्रं शरीरमाह्लादयति, तद्वत् जीवचेतन्यं समस्तं शरीरा-
वयवं व्याप्नोतीति । तत्र स्मृतिप्रमाणं दर्शयति —

यथा प्रकाशयत्येक कृत्स्नं लोकमिमं रविः
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ।

इति भगवत्वाक्या । ३

अस्मदर्थश्च जीवात्मा बोध्यः । विलीनाहङ्कारस्या
सुषुप्तौ अहमिति तत्स्वरूपविशेषात् । तथा च श्रुति सुख-
महमस्वाप्सम् । न किञ्चित् अवेदिवम् । ४

देहदिविलक्षणश्च, षडभावविकारशून्यः सः

नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि

देवोह्यसुर्वायु जलं हुताशः

यथा रविः एकः निदिष्ट स्थ भवतिरपि कृत्स्नं लोकं समाह
भूवनं प्रकाशयति आलोकयति, तथा तादृशेन प्रकारेण क्षेत्री जीवस्वः
तदस्या शक्तिः कृत्स्नं, सम्पूर्णं शरीरं व्याप्नोति । ३

जीवात्मनः अस्मदप्रत्ययगोचरत्वं विदधाति । जीवात्मन पार-
मार्थिकत्वस्वीकारात् अस्मदर्थत्वम् । अस्मदप्रत्ययगोचररूपेण जीवः एव
बोध्यः । अर्थात् अहमास्पदः जीवः एवेति । तत्र कारणं निदिश्यति सुषुप्तौ
सुषुप्त्यवस्थायाम्, निद्रायां विषयाज्ञानदशा हि सुषुप्तिः । अर्थात् यत्र विषय-
विषयकं किमपि ज्ञानं नास्ति, सा सुषुप्तिरिति अभिधीयते । तस्यामेव-
स्थायां अहङ्कारस्य, बुद्धेरपि विलयः जीवे भवति । तत्र स्मृतिप्रमाणं दर्शयति
सुखमहमिति । न किञ्चित् अवेदिवम्, इत्यत्र विषय-विषयकं किमपि ज्ञानं
न सम्भवति इति सूचितम् । सुखमहमस्वाप्सम्, इत्यस्मात् वाक्यांशात्
अहमास्पदं विज्ञानं केवलमवतिष्ठते इति गम्यते । तत्र जीवचैतन्यम् । ४

सः जीवात्मा देहादि विलक्षणः, देहादिभ्यः भिन्नः, आविषयेन
इन्द्रिय-मनोबुद्धिप्रभृतयः गृह्यन्ते । षडभावविकारशून्यः अर्थात् अविक्रियः ।

मनोऽणुमात्रं धीवणा च सत्त्वं
सहकृति स्वक्षितिरर्थमास्यमिति ।
नात्मा जज्ञान न मरिष्यति
नैव तेऽसौ न क्षीयते
सर्वत्र विद् व्यभिचारिणां हि
सर्वत्र सस्वदनपाद्युपलब्धिमात्रम् ।

प्राणो यदेन्द्रियवलेन विकल्पितं सत् इति चैकारशात् ५
परमात्मांशश्च सः ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

इति श्री भगवत्वाक्यात् । ६

वचनाप्रकारश्च "जायते अस्ति, वृद्धे, क्षिरिणामने, अपक्षीयते, नश्यति
इति । एतदशदिकारण्यः आत्मा इति भावः ।

आत्मवस्तु देहादिक किमपि न इत्यत्र श्रुतिप्रमाण दर्शयति-नास्तीति ।
प्राणा न वाः, शरीरम्, न पाथिबं, पहवारेः आरभ्य पृथिव्यग्नं भूतपर्जनं
यत् प्राकृतं वस्तु । नात्मा जज्ञान, न ज्ञाते न मरिष्यति, न क्षीयते, न
विनश्यति । विदित्यवित्पर्यः ।

न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः
अजो नित्यं शश्वतोऽयं पुराणः न यम्यते हन्यमाने शरीरे ।
इत्यादिभ्यः श्रुति-स्मृतिभ्यः आत्मनः नित्यत्वं सिद्धम् । नैव ते, न वृद्धे,
न क्षीयते, सर्वत्रविद्व्यभिचारिणां, हि व्यभिचारिणां, परिवर्त्तनशीलानां,
कीमार-दोषन-जरा-प्रभृतीनाम् अवस्थानां प्रेक्षकः एव । अणुपरिमाणक
जीवचित्त्यं निरवस्थमपि प्रतिपादयति शश्वदनपाद्युपलब्धिमात्रम् इति ।
ज्ञानैकरूपमिति भावः । ५

सः, पूर्वोपलक्षितः तटस्थशक्तिस्वरूपः जीवः परम त्मनः अंशवि-
शेषः । 'ममैवांशो जीवलोकः जीवभूतः सनातनः' इत्यादिना जीवः सर्वेश्वर-
स्यैव अंशः । 'एव' पदनिवेशनेन ब्रह्मादिदीयः अश्वत्तनम् । जीवलोकः
प्रपञ्चस्थितो जीवः सनातनो, नित्यो । न तु यदाभावादिवत् कल्पित-
इत्येवंरूपेण श्रीमद् भगवद्गीतासु अर्जुनं प्राति भगवतः श्रीकृष्णस्योक्तिः । ६

कर्ता भोक्ता च यः विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्माणि
तनुतेऽपि च सोऽनुते सर्वान् कामान् । उत न ज्ञानान्
यन् प्रकृतिः कर्त्ता, भोक्ता तु जीवः इत्याहुस्तन्मदम्,
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः एकनिष्ठत्वात् । य एव कर्मकर्ता
सोमकं यमः,—

“नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन । ७

तनु कर्तृत्वे दुःख सम्बन्धात् न तत्र श्रुतेः तात्पर्यमिति

सः जीवः खलु अविशुद्धः कर्ता इति उच्यते जीवस्य कर्तृत्वे
च स्मृति-प्रमाणं “एकस्य वाभरस्य प्रसासने गार्गि नद्यः स्यन्दन्ते । एषः
द्रष्टा श्रोता, मन्ता, विज्ञानात्मा पुरुषः । विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि
तनुतेऽपि च इत्यादीनां वाक्यानां जीवस्य कर्तृत्वे प्रमाणम् । तथा च
जीवस्य भोक्तृत्वं प्रमणयति श्रुतिः । यो वेदेन जिघ्र्णति सः आत्मा
इति । सः अश्नुते सर्वान् कामान् । इत्यत्र जीवः कर्मफलस्य भोक्ता इति
उच्यते । प्रधानस्य कर्तृत्वं निरस्यति—यत्तु इति । साख्यानां पञ्चानु-
सारं प्रकृतिः कर्त्ताति निरस्यति । जीवः भोक्ता । सिद्धान्तिभिस्त-
न्त्राभिमतमतन्मदमिति । अर्थात् तत्र समीचीनम् । कर्तृत्व—भोक्तृत्वयोः
एकनिष्ठत्वात् । य एव कर्मकर्ता स एव तादृशस्य कर्मणः फल भोक्ता ।

“पुरुषो प्रकृतिस्यो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्” इति स्मृतेः ।
तत्र स्मृतिप्रमाणं दर्शयति — सोमकं यमः कथयति नान्यः कर्तुः फलं
भुङ्क्ते । अर्थात् अन्यः कदाचन, कर्तुः फलं न भुङ्क्ते-स्मृतिश्च—

अथ यमेव भक्तव्यं प्राप्तकर्मशुभाशुभम्

नाभुङ्क्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतरपि ।

इत्यत्र कर्मफलस्य भोक्ता जीव इति प्रतिपद्यते । ७

जीव-कर्तृत्वे दुःखसम्बन्धात् तस्य कर्तृत्वमिति मतं निराकरोति
नन्विति । कर्तृत्वगतं दुःखं सुखस्वरूपे जीवचैतन्ये न सम्भवति इति चेत् न ।

वेत्-मैत्रमेतन् । तथा दर्शादिषु अपि अतात्पर्यापत्तेः ।
लीलोच्चासासादेरकरण एव तत् सम्बन्ध-वीक्षणाच्चेति । ८

न च निष्क्रियत्वश्रुत्या कर्तृत्वं जीवस्य बाध्यते।
अस्ति भाति विदिधात्वर्थानामात्मनि सत्त्वेन निष्क्रियत्वा-
सिद्धेः । धात्वर्थो हि क्रियेत्याहुः । न च निर्विकारत्वश्रुत्या
तस्य तद्बाध्यते ताभान ज्ञानगुणाश्रयत्वेऽपि द्रव्यान्तरना
पत्तिरूपस्य विकारस्य तत्राप्रसङ्गात् । यथा संयोगाश्रयत्वेऽपि

तथा सति यदि एकः करोति, अन्यः फलं भुङ्क्ते, तर्हि कृतप्रणाशाकृता-
भ्युपगमदोषापत्तिः । दर्शादिषु यज्ज्ञेषु तादृशप्रसङ्गात् च । अर्थात् एकः यज्ञं
करोति अन्यः तत्फलं भुङ्क्ते, इत्येतादृक् परिकल्पनं न समीचीनम् ।

श्रूयते च अग्निहोत्रादिकं कर्म येनैव क्रियते तस्य फलमपूजमाध्यमेन
तेनैव भुज्यते । इत्यते च लोके लीलया केनापि पुरुषेण यदि इवासरुद्धादिकं
क्रियते, तज्जनितं दुःखं तेनैवोपभुज्यते । कर्तृत्व—मोक्तृत्वयोः द्वैधविकार-
भ्रमनुपपत्तेः । ८

निष्क्रियत्वश्रुत्या जीवस्य कर्तृत्वं बाध्यते इति मते परिहरति—
अस्तीति । शुद्धचिन्मात्रस्यापि जीवस्य निष्क्रियत्वं नैव सम्भवति । अस्ति नाम
वर्तते, भाति प्रकाशयति इति “अस्ति भाति प्रियं” इत्यदिश्रुत्या
धात्वर्थप्रयोगात् । धात्वर्थो हि क्रियेत्याहुः । निर्विकारत्वश्रुत्या जीवस्य
कर्तृत्वं न बाध्यते इति दर्शयति । सत्तागुणेन ज्ञानगुणेन च जीवात्मा
शरीरावयवेषु परिहृयाप्तो भवति । तत्रोदाहरणं दर्शयति—अखिलवस्तुभिः
सह आकाशस्य संयोगाश्रयत्वेऽपि तस्य विकारित्वं नैव सम्भवति । तथा
आकाशवत् जीवस्य स्थूलक्रियाश्रयत्वेऽपि न विकारित्वप्रसङ्गः । जिवात्मनः
साक्षीस्वरूपं कर्तृत्वं दर्शयति—सुषुप्त्यवस्थायामपि “सुखमहमस्वाप्सम्”

आकाशे न कोऽपि विकारस्तथा स्थूलक्रियाश्रयत्वे नः नात्मनि नि-
द्रष्टव्यम् । सुषुप्तावपि सुखज्ञात्वसाक्षीनरूपं कर्तृत्वमस्तीति
पारमार्थिक जीवस्य तत् । ६

तच्चेष्टवरायत्तं बोध्यम् एष एव साधुकर्म कारयति ।
इत्यादि श्रुतेः । परात्तु तच्छ्रुतेरिति सूत्राच्च । १०

स च जीवः भगवद्दासो मन्तव्यः । “दासभूतो हरेरेव
नान्यस्यैव कदाचनेति” पाद्यात । ननु सर्वेषां जीवानां तद-
दासत्वे स्वरूपसिद्धे निर्विशेषे च सति उपदेशादेः वैयर्थ्यमिति

इत्यत्र सुखज्ञानस्य साक्षीत्वेन जीवात्मनः कर्तृत्वं वर्तते । स्मृतिप्रमाण
च तत्र

“जाग्रतु—स्वप्न—सुषुप्तिश्च गुणतो बुद्धिबृत्तयः

तासां विलक्षणो जीवः साक्षीत्वेन विनिश्चितः ।

सत्यमेतत् जीवस्य कर्तृत्वं पारमार्थिकम् । अर्थात् जीवस्य कर्तृत्वं
भोक्तृत्वे च नैव संशयस्यावसरः इति । ६

जीवस्य कर्तृत्वं ईश्वराधीनमिति निद्वारयति—तच्चेति । एषः एव
साधुकर्म कारयतीति । “परात्तुतच्छ्रुतेरिति तत्श्रुतेरिति ब्रह्मसूत्राच्च
परमात्मना प्रेरितत्वात् जीवस्य शुभाशुभकर्मकर्तृत्वं सिद्धयति । १०

स च अणुचेतन्यस्वरूपः जीवः भगवद्दासः मन्तव्यः । उभयो
नित्यसेव्य-सेवकभावः वर्तते इत्यर्थः । “दासभूतो हरेरेव नान्यस्यैव कदाचन”
इति स्मृतेः । “नान्यस्यैव” इत्येव पदं निश्चयार्थकम् । नूनमेव हरेः इति
जीवः इति भावः । जीवः सिद्धः भगवद्दासः इति निर्णितेऽपि शास्त्राणां
प्रयोजनं दर्शयति—नन्विति । जीवस्य तददासत्वे, हरेः दासत्वेन स्वरूपसिद्धेः
स्वरूपेण सिद्धत्वात् उपदेशानां शास्त्रवाक्यानां वैयर्थ्यं, निरर्थकतापत्तिरिति
चेत्—न शास्त्रतात्पर्यं दर्शयति—तदभिध्यञ्जकत्वेनेति ।

चेन्न तदभिव्यञ्जकत्वेन तस्य सार्थक्यान, न हि मथनेन विना दधिसर्पो-अरणौ च वर्द्धिराविभवेति इति । ११

स च जीवो गुरुपसत्त्या तदवाप्तया हरिभक्त्या च पुरुषार्थो भवति ।

यस्य देवे पराभक्तिः यथा देवे तथा गुरौ

तस्यैव कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इति । *teh*

दुग्धे घृतभावः नित्यसिद्धोऽपि मथनं विना तत्रोत्पद्यते । विद्यमानेऽपि काष्ठे वर्द्धेः सद्भावः घर्षणं विना तस्य अभिव्यक्तिः नैव सम्भवति । तद्वत् विना शास्त्रोपदेशं स्वरूपसिद्धमपि भगवत्दासत्वं मायावृत्तं सत नैवाभिव्यज्यते • तदभिव्यक्तये शास्त्रोपदेशस्यावश्यकता अवश्यम्भावीति राट्टान्तः । ११

भगवत् दासत्वज्ञापनं गुरुपादाश्रयस्य प्रयोजनं निद्वन्द्वयति गुरुपसत्त्येति । गुरुपादाश्रयेण तदवाप्तया गुरुप्रसाद इव हरिभक्त्या च प्रेमभक्तिप्राप्तिवशेन जीवः पुरुषार्थो भवति । गुरुपादाश्रयस्य प्रयोजनं दर्शितं श्रीमद्भागवते —

“विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं

य इह यतन्ति यस्तुमन्तिलोमुपायखिदः ।

वृणसन्शतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं

वणिज इवाज सन्प्रकृतकर्णधरा जलधौ ।”

पुरुषार्थो भवति इत्यनेन न चतुर्वर्गफलस्याधिकारी भवति जीव इत्यर्थः । अपि तु पुरुषार्थचतुष्टयमतिरिक्तं परमतमपुरुषार्थभूतं भगवत् प्रीत्याख्यं प्रेमभक्तिरूपं पञ्चमं पुरुषार्थं प्राप्नोति इत्यर्थः । अथ कथं न पुरुषार्थचतुष्टयस्य तत्र ग्रहणमपि तु तदभ्यतिरिक्तस्य पञ्चमस्य इति चेत् — श्रीमद्भागवते उक्तमस्ति

“आचार्यवान् पुरुषो वेदः” । तस्य तावदेव चीरं
यावन्न विमोक्षेऽथसम्पत्स्य इति । श्रद्धा-भक्ति-ज्ञानयोगात्
अवन्ति इति ।

ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः इति च श्रुतेः ।

—तस्मात् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासु श्रेयः उत्तमम्
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपसमाश्रयम्

सालोवयस्याष्टिसामीप्यसारूप्यस्त्वमप्युत

दीयमानं न गृह्णाति विना मत्सेवनं जनाः ।

ब्रह्मवन्ते — च ब्रह्मत्वादपि देवत्वादिन्द्रत्वादमरादपि

अमृतात् सिद्धिर्लभः च हरेर्वीर्यं सुदुर्लभम् ।

श्रीगुरौ भक्त्युरूपं भगवत्प्रीतिलामाय कारणमिति दर्शयति यस्येति ।
यस्य प्राणिनः स्वस्य इष्टदेवकृते यादृशी पराभक्तिः, अनपायिनी प्रीतिः वर्तते ।
तादृशी प्रीतिरपि गुरुचरणारविन्दे अस्ति, तस्य पुरुषस्य हृदये एव कथिताः
गुरुपदिष्टाः उपदेशाः प्रकाशन्ते । गुरुभक्तिप्रभावेण एव शास्त्ररहस्यमवगम्यते
इति भावः । तत्र श्रुतिप्रमाणं दर्शयति — आचार्यवानिति । आचार्यवान्,
आचार्यपदाश्रयी व्यक्तिः केवलं बोद्धुं प्रविलम्बेदार्थान् अवशक्यते इति । —
कस्तावन्त आचार्य इति आकांक्षायामाह —

शास्त्रोक्त धर्ममुचार्य स्वयमाचरते यदा

अन्येभ्यः शिक्षयेद्यस्तु स आचार्यो निगद्यते ।

कैवल्योपनिषदि च — ध्यायमानः पुरुषः निष्कलं, कलङ्कुरहितं
निर्मलं पुरुषं पश्यति । तस्मात् जगतः दुःखमयत्वात् उत्तमं श्रेयः जिज्ञासु
गुरुं प्रपद्येत । शरणं गच्छेत् । तन्माध्यमेन एव परंब्रह्म उपास्यं प्राप्नोतीति
आचार्यवर्गं शङ्करपादः शिष्यद्वारेण गुरौ प्रपन्नत्वमुपवर्णितम् —

तत्र मागवतान् धर्मान् शिञ्जेद् गुर्वात्मदैवतः
अवायवागुवृत्त्या यैस्तुल्येदात्मात्मदो हरिः ।
इति स्मृतेश्च । १२

सा च भक्तिः शास्त्रज्ञानपूर्विकैवानुष्ठेया । “तमेव
धीरो विज्ञाप प्रसी प्रकुर्वीत ब्राह्मणः” इति श्रवणात् । ते च
“जीवाः मुक्तावपि हरिमुपासते” “एतत् साम गायत्रास्ते”,

दुर्वार-संसार-दावः ग्नितस्तं दोषूयमानं दुरदृष्टवातैः
भीनं प्रपन्नं परिवाहि मृत्योः शरण्यमभ्यं यदहं न याते ।
श्रीमद्भागवतस्य एकादशस्कन्दे च श्रीगुरुसकाशात् भागवतधर्म
ज्ञानेन इत्युक्तमस्ति । अतः गुरुपसक्त्या एव भगवद्भक्तिः नान्यथा । १२

सा च हरेः अनपायिनी भक्तिः शास्त्रज्ञानपूर्विका, केवलं भक्तिशास्त्र-
ज्ञानमाहात्म्येन साध्या, दोषा, उक्तचैवम्—

“श्रुति-स्मृति पुराणं च पञ्चरात्रविधिं विना

ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरुपातायैव कल्पते ।

‘तमेव धीरो विज्ञाप’ इत्यादौ श्रुतिवाक्यं यद् “ब्राह्मण” पदं
विवक्ष्यन्तम् तत् उल्लक्षणमात्रम् । अथ किं नाम उपलक्षणमित्यत्राह “स्व-
बोधकत्वे सति स्वेतरबोधकत्वंमुपलक्षणम्” यथा “काकेभ्यः दधि रक्षताम्”
इत्युक्तेः काकव्यतिरिक्तेभ्यः अन्येभ्यः दध्युपघातकेभ्योऽपि दधि रक्षणीयमित्यव-
गम्यते, तथा “ब्राह्मण” पदेन जीवमाहाधिकारीति सूच्यते । इति शास्त्रान्तरे
चोक्तमस्ति -

“शास्त्रतः श्रूयते भक्तौ नृमात्रस्याधिकारिता ।

जीवमात्रं भक्तिविषये अधिकारी इति भावः । ते च जीवाः
मुक्त्यवस्थायामपिहरिमुपासते । ‘मुक्तावपि लीलया विग्रहं कृत्वा हरि

“तत्त्रिणोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः” इति
श्रवणात् । १३

इत्थं च तदनुभविनां सदासत्त्वात् तद्रूपगुणविभूतीनां
लावण्यचन्द्रिकात्वप्रसङ्गः । तदित्थं विभुत्वाणुत्वादविमि-
थोविरुद्धशास्त्रैकगम्यनित्यगुणयोगादीश्वरजीवयोर्भेदः साध-
विकसिद्धः । १४

ननु किमिदमपूर्वमुच्यते । ईश्वरादन्यो जीव इति “त्वं

भजन्ते” इति वाक्यात् । सदा सूरयः, श्रीरोः त्रिणोः परमं पदं पश्यन्तीति ॥

इत्थञ्चात्मेन प्रकारेण तदनुभविनां भगवद्गुण-रूप-विभूत्यनुभव-
कारिणां शुक्ल-सनकादीनां मुक्तपुरुषाणां सदासत्त्वात्, दासत्वेन सह वर्तमानात्
तेषां मुक्तपुरुषाणामपि दासभावत्वात् जीवब्रह्मणोः पारस्परिकः भेदः
पारमाथिकः एवेति सिद्ध्यति । तस्मादेव तद्रूपगुणविभूतीनां, भगवद्रूप-
गुण-विभूतीनां लावण्यचन्द्रिकात्वप्रसङ्गः, परिपोषत्वमेवेति । विष्णुधर्मं च
उक्तमस्ति “न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा” । अर्थात् मुख्यवस्थायामपि
सः हरि भजनीय इति भावः । जीवब्रह्मणोः भेदं निर्दिश्यति—इत्थमिति ।
विभुत्वाणुत्वादविमथो विरुद्धत्वात् । ईश्वरः विभुचेतन्यरूपः । जीवस्तु
अणुचेतन्यस्वरूपः । ईश्वरः सर्वज्ञः । जीवः अल्पज्ञः । तत्र श्रुतिरपि पठति—

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहाप्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।

छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्च मन्यो ये च त्रिणाचिकेताः ॥

“छायातपो” इत्यत्र जीव-ब्रह्मणोः यथाक्रमं अल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वादयः
गुणाः विवक्षिताः । अतः उभयोः भेदः सार्वदिकः सर्वदा कुक्ष्यवस्थायामपि
सिद्ध्यति । १४

जीव-ब्रह्मणोः अभेदज्ञानमपाकतुं, प्रथमं पूर्वपक्षम् उपस्थापयति—

आहमस्मि भगवो तद् योऽहम्, सोऽसौ, योऽसौ, सोऽहं, तत्त्व-
मसीति व्यवहारदशायाम् “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्
तत्र केन कं पश्येदिति” मोक्षदशयाञ्च तयोरेव-
श्वभात् । भेदस्यावस्तुत्वात् ग्राही तिष्ठति । यदेवेह तदनुत्र
यदनुत्र तदन्विह मृत्योः सः मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यति ।” यदा ह्येवैव उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य
भयं भवतीत्यादिश्रुतौ ।” १५

नैतच्चतुस्रम् ।

“हा सुपर्णा सङ्गुजा सखाया समानं बृक्षं परिव्रज्यजाते

न विवति । ईश्वरात् जीवस्य भेदः वर्तते इति नैव ग्रहणीयम् । त्वं वा
अहमस्मि, अर्थात् त्वं परमात्मा अहं जीवः अस्मि इति निर्विषयवादिनां,
अवैतवादिनामतमुपस्थापयति अतिप्रभासमुक्तेन यावत्त्वस्यति । “यत्र सर्वं खलु
इदं ब्रह्म”, तत्र दृष्टा — दृश्यो दृश्य — दर्शनयो, त्रष्टा — दर्शनयोश्च न कोऽपि
भेदः । अतः करणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् । अतः करणतृप्त्यवच्छिन्न
चैतन्यं प्रमाणचैतन्यम् । विषयावच्छिन्नं चैतन्यं प्रत्येयचैतन्यम् । परन्तु
प्रमातृत्वाद्युपाधिविनाशेन चैतन्यमात्रं सर्वज्ञानोपपत्तेः ।

तत्र उक्तमस्ति—घटे नष्टे यथा व्योमे रथेऽसंभवं भवति स्वयम्

तथैवोपाधिविलये ब्रह्मं ब्रह्मवित् स्वयम् ।

यत्र सर्वं आत्मैवाभूत्, यदा ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमपि नास्ति
इत्येवंजातीयकः अनुभवः । तत्र केन कं पश्येत्, केन कं बीजानीयात् । न
किमपि इति भावः । मृत्योः सः मृत्युमाप्नोति यः इह नानेव पश्यति । अर्थात्
सः जन्म—मृत्युरूपावर्तने पतति, यः नानेव पश्यति । १५

अद्वैतवादिनः मतं खण्डयति—नैतविति । एतारश्च अभिप्रायः न समीचीनः ।
हामुपर्णा इत्यादौ जीवब्रह्मणोः स्पष्टभेददर्शनात् । समानबृक्षरूपे देहे
सस्यसम्बन्धविशिष्टौ पक्षिणौ जीव—परमात्मनो नित्यं विराजते । तत्र एको

तयोरन्य पिप्पलं स्वादृत्यनश्नन् अन्यो अभिचाकशीतीति”
पूर्वस्यां, “यथोदकं शुद्धे शुद्धमाशिवत् तादृगेव भवति ।
एवं मुनेः विजानत आत्मा भवति गौतम । निरञ्जनः परम-
साम्यमुपैति इति परस्यां च तयोः भेदश्रवणात् । १६
भगवता च मुक्तौ जीव-ब्रह्मणोः भेदः स्मर्यते

इवं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च

इत्यादौ “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” इत्यादौ ब्रह्मसदृशः

सन्नित्येवार्थः सुघटस्तत्रैव शब्दस्य सादृश्य एवार्थः, इ तरथा

जीवात्मा पिप्पलं स्वकीयं शुभाशुभं कर्मफलं भुङ्क्ते । यतो हि —

अवश्यमेव मोक्षद्वयं प्राप्तकर्म शुभाशुभम्

नाभुङ्क्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

परन्तु अन्यः परमात्मा स्वकीयेन, नित्यशुद्ध-बुद्ध-मुक्तगुणेन अनश्वन्
तादृशं कर्मफलं अभुञ्जानः अभिचाकशीति सदतोभावेन साक्षीत्वेन देदीप्यते
इत्यत्र भेदः स्पष्टः एव । १६

सुव्यवस्थायामपि जीवस्य ब्रह्मणः सकाशात् भेदो वर्तते इति दर्शयति ।
यथा शुद्धजलं शुद्धजले सिक्तं सत् तादृगेव भवति तथा ब्रह्मवित् ब्रह्म
इव भवति । सालोक्यादिकं लभते इति भावः । हे मुने ! गौतम ! ब्रह्मविजा-
नदव्यक्तिभिः परमात्मनः सादृश्यं लभते एव । अतो भेदः स्पष्टः एव । १६

सुव्यवस्थायामपि जीव-ब्रह्मणोः भेदः उच्यते । इदं, ब्रह्मविद्याख्यं
ज्ञानमधिकृत्य मम साधर्म्यमागताः, साधर्म्यं सारूप्यलक्षणां मुक्तिमवाप्स्य,
सर्गे, सृष्टिकाले नोपजायन्ते, नोत्पद्यन्ते । प्रलये, सृष्ट्यन्तकाले न व्यथन्ति ।
नैव विनश्यन्ति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति, । ब्रह्म इव सन् सारूप्यसालोक्यादि-

ब्रह्मभावोत्तरं ब्रह्माप्ययो विरुद्धः स्यात् । यदेवेहेत्यादौ
ब्रह्माविर्भावेषु भेदग्राही निश्चये । यदाह्येवेत्यादौ ब्रह्मणि
कपटं प्रतिसिद्ध्यते इति न कारि क्षतिः । १७

एवं मति “एव वा अहमस्मि इत्यादौ तयोरभेदः प्रतीयते,
स खलु तदायतवृत्तिकत्वाद् व्याप्यत्वाभ्यां सङ्गच्छेत ।
यथा प्राणसम्वादे प्राणायतवृत्तिकत्वाद् वागादेः प्राणरूपता
पश्यते, छान्दोग्ये “न वै वाचो, न चक्षुंसि, न श्रोत्राणि, न
मनांसोत्याचक्षते, प्राण इत्येवाचक्षते, प्राणो ह्येवंतानि
सर्वाणि भवतीति यो यद्व्याप्यः स तद्रूपः स्मर्यते वेश्णवे ।

कमवाप्य ब्रह्माप्येति, ब्रह्मप्राप्नोति । जीव-ब्रह्मणोः स्पष्टः भेदो वर्तते इति
भावः । अथ एव शब्द कथं सहशार्थत्वमिति चेत् - उच्यते । एव शब्दस्य
सहशार्थकत्वं युज्यते । “एवोपम्ये परिभवे इयदर्थोऽवधारणे” इति हेमः ।
इतरथा एव शब्दस्य अन्यार्थकत्वेन ब्रह्मभावोत्तरं ब्रह्मभावमवाप्य ब्रह्माप्ययो,
ब्रह्मप्राप्तिः, अर्थात् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति इत्यादीनां य वयानां विरुद्धः स्यात्
अनर्थापत्तिरिति । ब्रह्माविर्भावमस्यादीयं ततो भेदग्रहिणो नित्यान्ते यदा
ह्येवेत्यादौ ब्रह्मणः अतीकत्व निश्चिद्यते इति न कापि हानिः । १७

“एव वा अस्मि” इत्यादि वाक्यानां अद्वैतपरकत्वं निवारयति—
एवमिति ।

एव वा परंब्रह्म अहं जीवः अस्मि इत्यादौ स्थले जीवस्य ईश्वरायत्त-
वृत्तिकत्वं, अर्थात् ईश्वराधीनतया जीवस्य कर्तृत्वमिति भावः व्यापकसत्तायां
ईश्वरस्य सर्वत्र सद्भावत्वं चोदयति वाक्यमिदम् । अन्यथा अद्वैतत्वस्य
हानिः स्यात् । यथैव प्राणसम्वादे चक्षुरादीनां प्राणायत्तवृत्तिकत्वात् प्राणपर-
त्वमेव, तद्वत्, अर्थात् जीवानां ईश्वरायत्तवृत्तिकत्वात् तत्परत्वं सिद्धम् ।

“योऽयं तवागता देव समीपं देवतागणः

सः त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान्

गोतासु च - सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इति यत्र त्वस्येत्यत्र तु मुक्तस्य जीवस्य विग्रहेन्द्रियादिकं सर्वं भगवत् संकल्पादेव भवतीत्युच्यते । अन्यथा सर्वमित्येतद्व्याकुप्यते ।

यत्तुवदन्ति त्वं वा ग्रहमस्मि इत्यादौ जहदजहन्स्वार्थ-
लक्षणया विभूत्वागत्वादीन् गुणान् हित्वा चैतन्यमात्रं

व्याप्यस्य व्यापकवृत्तिरिव श्रुतिप्रमाणेन साधयति “न वै वाचो” इति । वागाद्यनामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रा स्थितिः न विद्यते, तेषां क्षणमात्रपरत्वात् । विष्णुपुराणे चोक्तमस्ति यः यवव्याप्यः सः तद्रूपमिति । अतः अखिलं जगत् ब्रह्मव्याप्यतया जगत् ब्रह्मावस्थापमेव । तथा हि शक्तिशक्तिमतोः अभेद-
सम्बन्धवद्वया च जीवः ब्रह्मास्वरूपः । तथा च विष्णुं प्रति देवानामुक्तिः —
योऽयं देवगणः तव समीपमागतः सः त्वमेव । सर्वेषां देवानामपि त्वदायत्त-
वृत्तिकत्वम् । अतः त्वमेव जगतः स्रष्टा ।

शुद्धे महाविभूत्यागते परे ब्रह्मणि वसन्ते

मेतरेय ! भगवत् शब्दः सर्वकारणकारणम् ।

भगवद्गीतासु च सर्वं समाप्नोषि, परिव्याप्तः असि, ततोऽसि सर्वरूपेणैव विद्यमानः असि इति सर्वेषां पदार्थानां ईश्वरव्याप्यत्वं सिद्धम् । १८

विभूषणशुक्लीन् गुणान् प्राचारीकृत्य जीव - ब्रह्मणोः पारस्परिकः भेदः सिद्ध्यति इति सम्बंधयति — यत् इति । यत् केषांचित मतानुसारं “स्वं वा ग्रहमस्मि इत्यादौ जहदजहन्त्वलभणा भवति । यथा “सोऽयं देववत्” इति वाक्येन सः इति पदेन तद्देशकालावच्छिन्नः, अयं पदेन एतद्देशकालावच्छिन्नः देववत्तः उक्तः । परन्तु तदेतद्देशकालावच्छिन्नत्वपरिहारेण देववत्तमात्रग्रहणेन

लक्षणीयमिति, तन्मन्वम् । नित्यगुणानां वाङ्मात्रेण
हानासम्भवात् सर्वशब्दावाच्ये लक्षणायाः अयोगाच्च ।
तदवाच्यं खलु त्वया ब्रह्माभ्युपगम्यते । १६

“यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा अहं” इत्यादि
श्रुतिरेव ब्रह्मणस्तथात्वमाह, मैवमेतत्, कृत्स्नावाच्यताया-

न कोऽपि विरोधः । तद्वत् “एवं वा अहमस्मि” इत्यादौ सर्वज्ञत्वाल्लक्ष-
त्वादीन् गुणान् विभुत्वादीन् गुणाश्च हिस्वा’ एयक्त्वा चैतन्यमात्रलक्षणीयमिति ।
अतः शुद्धचित्मात्रमवशिष्यते इति अद्वैतिनामभिप्रायः । तत्र सिद्धान्तं
विदधाति—तन्मन्वमिति, तन्न समीचीनम् । ईश्वरसंकाशात् तस्य गुणानां
पृथक्त्वं निवारयति । नित्यगुणानां, विभुत्वाणूत्वादीनां, वाङ्मात्रेण केवलं
कथनमात्रेण हानं, परिहारः न सम्भवति । यथैव ईश्वरो नित्यः तथैव तस्य
गुणाः नित्याः, भगवद्गुणविभूतीनां न तस्य संकाशात् भिन्नस्वम् । उक्तञ्चैवम्
“यथोदकं दुर्गेवृष्टं पर्वतेऽनुविधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तथैवानु-
विधावति” । एवं ब्रह्मधर्मानुक्त्वा तदभेदः निषिद्धः, इति प्रागेव उक्तस्त्वत्
यथैव ब्रह्म नित्यं, तथैव तस्य गुणा अपि नित्याः । एवं च यथा जीवः नित्यः
तस्य गुणाश्च नित्याः, केवलं कथनमात्रेण तादृशानां गुणानां परिहारकहानं
त्रुडुल्लाप्यमेव । ब्रह्मविषये लक्षणापि न सम्भवति इति निद्विरयति—
सर्वशब्दावाच्येति । सर्वं खलु इदंब्रह्म इत्यत्र सर्वशब्दावाच्ये नाम सर्वशब्दा-
विषये, ब्रह्म सर्वशब्दावाच्यं भवितु नार्हति इत्यनेन शब्दावाच्ये परंरहं ।
विषये लक्षणा भवितुं न युज्यते । तस्या मुख्यार्थवाचपूर्विकात्वसिद्धेः । यत्र
मुख्यार्थः नास्ति तत्र लक्ष्यार्थः न सम्भवति । अहमणः शब्दावाच्यत्वमेव
अद्वैतिनामभिमतमिति न शोभते “शास्त्रयोनित्वात्” । १६

ब्रह्मणः शब्दावाच्यत्वं निराकर्तुं पूर्वं पक्षमुपरथायति नञिति ।
अद्वैतवादिनामयत्तावमभिप्रायः यत् “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा

स्तत्राभिधानात् यदुक्तं श्रीभागवते “कार्त्स्न्येन तातोऽप्य-
भिधातुमीश इति । अन्यथा “सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति
इति श्रुतिः” “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इति स्मृतिश्च
व्याकुप्येत् । तत्रैव वाक्ये यत इति अप्राप्येति च
विरुध्येत । २०

यत्तद्विद्यावच्छिन्नमविद्याप्रतिबिम्बितं वा ब्रह्मैव
जीवः, आकाशमेकं हि यथा “घटादिषु पृथक् पृथक् भवेत् ।
“तथात्मैकोह्यनेकस्थो जलधारेष्विवांशुमान्” इत्यादि श्रुतः ।

सह” इत्यादिश्रुतिवाक्येन ब्रह्मणः शब्दावाच्यत्वमभिधेयम्, इति चेत् — न ।
तत्र कृत्स्नतया शब्दावाच्यत्वं अमिहितम्,

“यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः” इति श्रुतिप्रमाणात् ।
ब्रह्मणः कृत्स्नं गुणं न केनापि ज्ञातुं शक्यते इति भावः । श्रीपद्मागवत
चोक्तमस्ति, कार्त्स्न्येन सम्पूर्णरूपेण, अजः, परमेश्वरः अभिधातुं न
शक्यते अन्यथा यदि ब्रह्म शब्देन शब्दाद्य स्यात् तर्हि “सर्वे वेदाः यत्
पदमामनन्ति,” वेदैश्च सर्वैः ब्रह्मेव वेद्यः” । इत्येतेषां श्रुतिस्मृतिवाक्यानां
अनर्थापत्तिः । वेदपदेन स्मृतिशास्त्रपुराणेतिहासानां उपलक्षणम् । सर्वैः
शास्त्रैः परंब्रह्म एव वेद्यम् । यतः इति श्रुतिनिर्णयात् नूनं ब्रह्मणः
शास्त्रवेद्यत्वं सिद्ध्यति । २०

स्थूणाभिखननं न्यायेन ब्रह्मतीतं सतमयाकत्तु पुनः ब्रह्मेतत्समर्थितं
प्रतिबिम्बवत् निराकरोति । यत् इति, ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वात् तस्य यः
एव अंशः अविद्यावच्छिन्नः, तस्यैवांशस्य जीवत्वापत्तिः । यथा एकमेवाकाशं
घटाद्यवच्छिन्नतया भिन्नं भिन्नं सत् घटाकाशमठकाशरूपेण प्रतिबिम्बति ।
तद्वत् ब्रह्मणः यः एव अंशः अविद्यावच्छिन्नः स एव जीवः । परन्तु

तद्विज्ञानेनाविद्याविनाशे तु तदद्वैतं सिद्धं घटाद्याविनाशे
सत्त्वाकाशाद्यद्वैतवदिति वदन्ति । तदसत् । जडयाविद्यया
चैतन्यराशेरच्छेदायोगात्, निरूपस्य विमोः प्रतिविम्बा-
योगाच्च । अन्यथा वायुदिगादेस्तदापत्तिः । आकाशस्तज्ज्यो-

वासनवतयः जीव ब्रह्मणोः न कोऽपि भेदः । तत्र प्रतिविम्बादिनां मतं
श्रुतिप्रमाणेन दर्शयति —

एको एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः

एकधा बहुधा ब्रह्म कथ्यते जल-चन्द्रवत् ।

अनेनैव श्रुतिध्याय्यधारेण प्रतिविम्बं स्वीकरोति वेदान्तकदेशी ।
यथा एकमेव आकाशं घटाकलापटाकाशादिभेदेन भिन्नं सत् पुनः, घटपटा-
द्यप्राप्तिविनाशेन महाकाशमात्रमवशिष्यते, तद्वत् अविद्याविच्छेदनन्तरं
जीवाद्युपाधिनिनाशेन शुद्धचिन्मात्रस्वरूपमेव तिदध्याति ।

तत्र श्रुतिप्रमाणं दर्शयति जलाधारेषु अशुमान् इव । अर्थात्
जलाधारेषु चन्द्रस्य प्रतिविम्बसिच परस्य ब्रह्मण प्रतिविम्बस्वरूपः जीव इति
सिद्धान्तं विदधाति;—तदसविति । एतादृकं मतं न समीचीनम् । ब्रह्मणः
अविद्यावच्छिन्नत्वं लब्धयति जडयेति । जडया अविद्यया चैतन्यराशेः,
जतन्यमात्रस्वरूपस्य अलक्ष्येदायोगात्, ब्रह्मण अविद्यावच्छिन्नत्वं अनर्हम्
इति भावः । जीवस्य प्रतिविम्बरूपत्वं नित्यकरोति—निरूपस्येति ।
निरूपस्य, रूपरहितस्य विमोः परमेश्वरस्य प्रतिविम्बायोगाः । परिच्छिन्नस्य
रूपविशिष्टस्यैव प्रतिविम्बभावात् । अन्यथा, रूपरहितस्य परमेश्वरस्य
प्रतिविम्बरूपने वायुदिगादेः, आकाररहितविगाविषु तदापत्तिः, रूपस्य
प्रसङ्गः । वेदान्तसत्रं चैवं सूत्रयति “अम्बुवदग्रहणात्” जीवः ब्रह्मणः
प्रतिविम्बरूपः भवितुं नार्हति । पुनः उत्परिहारार्थं पूर्वपक्षमुपस्थापयति—
आकाशेति । आकाशस्य नीलरूपस्य जले प्रतिविम्बवत् रूपरहितस्य
परमात्मनः प्रतिविम्बपातः इति चेत्—समावधाति । आकाशान्तर्गतस्य

तिरशंस्य तु तत्तया प्रत्ययो भ्रम एवेति तत्त्वविः । श्रुति
स्त्वनुवादिनीत्याहुः । २१

यत्तु वदन्ति अद्वितीये शुद्धचैतये तदज्ञानाज्जीवेश्वर-
भावाध्यासः । नभःस्वरूपापरिज्ञानात् तत्र यथा नीलिमाध्य-
स्यते तज्ज्ञानेन तस्मिन्नध्यस्तस्य तस्य विनिवृत्तौ तु शुद्धं
तदवशिष्यते इति । २२

तदिदं रभसाभिधानमेव । अविषये तस्मिन्नध्यासा-
योगात् । नभसः ज्ञानविषयत्वात् तत्र नीलिमाध्याससम्भवः ।
न च शुद्धचैतन्यं ज्ञानविषयो भवताम् । तस्मात्

ज्योतिरशस्य प्रत्ययः एव नीलरूपत्वेनावभासते । ग्रहनक्षत्रादीनां प्रतिबिम्बमेव
आकाशस्य तादृशनीलप्रत्ययं प्रति कारणम् । वास्तवतः विभोः परमात्मनः
प्रतिबिम्ब न सम्भवति । २१

अद्वैतमतसमर्थित अध्यासपक्षं खण्डयितुं पुरुषपक्षमारभते ।-यश्चित् ।
केषांचित् मतानुसारं यथैव नभःस्वरूपापरिज्ञानात् नभः नीलरूपमित्यध्यासस्तस्य
रूपरहितं, निर्मलमिति ज्ञानानन्तरं अध्यस्तस्य नीलरूपस्य तत्र विनिवर्तनं
भवति, तथा ब्रह्म शुद्धचिन्मात्रमिति अवगोचान्तरं तत्र जीवेश्वराविप्रस्थयः
अध्यस्त सन् प्रतीयते । भूषस्य अध्यासस्य विनिवृत्तौ शुद्धं तुरीयं चैतन्यमव-
शिष्यते इति । २२

तदिदं उपपुङ्क्ताभिधानं रभसाभिधानमेव, उपहसनीयमेव । अविषये,
अविषयभूते तस्मिन् परब्रह्मणि अध्यासायोगात् । निष्कर्षस्तु अयं यत्
आकाशं किञ्च ज्ञानस्य विषयभूतम्, तत्र नीलरूपस्य अध्यासः सम्भवः परन्तु
परमात्मा न कस्यापि ज्ञानस्य विषयः । तथा सति तत्र ब्रह्मणि ज्ञेयतापः ।

यन्किञ्चिदेतत् । किं च कीदृशं ज्ञानं निवर्त्तकमिष्यते ।
शुद्धचैतन्यं वृत्तिरूपं वा नाद्यः । तस्य नित्यत्वेन नित्यमध्य-
स्तनिवृत्तिप्रसङ्गाद् ! नापि वृत्तिरूपं । तस्य सत्यत्वे
हेतापत्तेः । मिथ्यात्वे कथमध्यस्तनिवर्त्तकं ? सत्यस्य हि
शुक्त्याविज्ञानस्य रजताद्यध्यस्तस्य निवर्त्तकता दृष्टा । २३

यत्तु फलवत्यज्ञातेऽर्थे शास्त्रतात्पर्यवीक्षणात् तादृशभे-
दस्तत्तात्पर्यगोचरः । वैकल्याज्ज्ञातत्वाच्च भेदस्तद्वोचरो

जेयत्वस्वीकारे ज्ञातुः स्वीकारः अवश्यम्भावीति श्रद्धेतहानिरूपानवोपत्तिः ।
अर्थात् अध्यासः न सिद्ध्यति कदाचित् । पुनः परिहरति — किञ्चेति ।
तन्निवर्त्तकं नाम अज्ञाननिवर्त्तकस्वभावकं ज्ञानं कीदृशं, किरूपमिति ।

शुद्ध चैतन्यात्मकं ज्ञानं, वृत्तिरूपं अन्तःकरणवृत्तिरूपं वा ? नाद्यः ।
न प्रथमम्, शुद्धचैतन्यस्वरूपं ज्ञानम् । तस्य शुद्धचैतन्यरूपस्य ज्ञानस्य
नित्यत्वेन, अश्वत्थत्वात् त्रिकालबाधराहित्यं सत्त्वमिति लक्षणस्य तत्र
सङ्गतेः नित्यमध्यासनिवृत्तेः । अध्यस्तज्ञानस्य नित्यनिवृत्तिरूपेण सृष्टि कथा ।
असम्भवात् । नापि वृत्तिरूपमिति द्वितीयं ज्ञानम् । तस्य अन्तःकरणवृत्ति-
रूपस्य ज्ञानस्य सत्यत्वे, नित्यवपरिकल्पने हेतापत्तेः । एकं शुद्धं चैतन्यम्,
अन्यत् अज्ञाननिवर्त्तकं अन्तःकरणवृत्तिरूपज्ञानमिति द्विधापरिकल्पनात् ननु
तादृशान्तःकरणरूपस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वमिति चेत् — तत्र शक्यं वक्तुम्
मिथ्याभूतेन ज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तिरूपसत्यब्रह्माभातेरसम्भवात् । सत्यस्य
शुक्त्याविज्ञानस्य, अर्थात् यथायं शुक्त्याविज्ञानमाध्यमेन मिथ्याभूतस्य
रजताविज्ञानस्य निवृत्तिः । परन्तु न कुत्रापि मिथ्याभूतेन ज्ञानेन सत्योपलब्धिः
भूयते । तथा सति सार्वजनीनोपलब्धौर्हानिप्रसङ्गः । २३

जीव-ब्रह्मणो अभिव्योपपत्तरेव शास्त्रतात्पर्यमिति पूर्वपक्षानुपस्थापयति
यत्स्वति फलवति अज्ञाते अर्थे शास्त्रतात्पर्यवीक्षणात्, दर्शनात् वेदान्त-

न स्यात् किन्त्वुद्यमान एव सः । अद्भ्यो वा एवः
प्रातरुदेति आपः सायं प्रविशतीति वदिति । २४

तन्मन्दम् ।

“तृथात्मानं प्रेरितारं च मत्वा

जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति

जु टं तदा पश्यन्त्यन्यमीश—

मस्य महिमानमेति वीतशोकः”

इत्यादौ तत्र फलश्रवणात् विरुद्धधर्माविच्छिन्नप्रतियोगी-
कतया लोके तस्याज्ञातत्वाच्च । ते च धर्मा विभूत्वाण-

वाक्यानां तत्र अभेदे एव तात्पर्यम् । भेदस्य जीव-ब्रह्मणोः स्वरूपभेदस्य
बेफल्पात् अतात्त्विकात् सर्वैः अनुभूतत्वाच्च न भेदे शास्त्रतात्पर्यम् । केवल
अनुवादमात्रम् । भेदप्रतिपादकानां वाक्यानां निरर्थकत्वमिति सूचयति—
यथा अद्भ्यो, जलेभ्यः एव सूर्य प्रातरुदेति सायं प्रविशति, सन्ध्याकाले अस्तं
याति ।

अत्र यद्येव सूर्यस्य जलतकाशात् उदयः अस्तो वा न सम्भवति, केवल
प्रतीयते एव, तद्वद् भेदरूपेण अजितं वस्तुजातं प्रतीयते । परन्तु न
शास्त्रवतया भेदः वर्तते इत्यर्थ एतन्मृतं निराकुर्वाह तन्मन्दमिति । २

जीव परमः तमनः भेददर्शनार्थं, श्रुतिप्रमाण दर्शयति—पृथगात्मान-
मिति । आत्मानं परमेष्ठवरं पृथक्, स्व-मात् भिन्नम्, प्रेरितारं, विधायकं च
एतदा यः सेवते स अमृतत्वमेति नाम मोक्षपदमधिगच्छति । केनोपनिषदि च
“केनेषितं पतति प्रेषितं मनः, केन प्राणः प्रथमः प्रंतिः युक्तः, केनेषिता
वाचमिमां दधन्ति । अक्षुः ओत्रं क उ देवो युनक्ति” इति आशयेन
जीवेश्वरयोः स्पष्टः भेदः स्वीकर्तव्यः । ते च धर्मा विभूत्वाणस्तथावयः धर्माः
शास्त्रैकगम्याः, अर्थात् केवलं शास्त्रप्रमाणेन ज्ञायन्ते, अभेदज्ञानस्य फलं

त्वादयः शास्त्रैकगम्याः भवन्ति । अभेदस्त्वफलस्तत्र
फलानङ्गीकारात् अज्ञातञ्च नरशृङ्गवत् असत्त्वादेव ।
अभेदबोधिकाः श्रुतयस्तु तदायत्तवृत्तिकत्वतद्व्याप्य त्वाम्यां
सङ्गमिता एव । २५

किञ्चाभेदो ब्रह्मेतरो ब्रह्मात्मको वा । नाद्यः । अभेद-
हानात् । तदितरस्य मिथ्यात्वेन श्रुतीनामतत्त्वावेदकत्वा-
पत्तेः सत्यता च । भेदस्य मिथो विरुद्धयोरन्यतरनिषेध-
स्यान्यतरविधिव्याप्तत्वाच्च । न चान्त्यः । ब्रह्मणः स्व-
प्रकाशतया नित्यसिद्धश्रुतीनां सिद्धसाधनतापत्तेश्च । २६

अपि च नाभेदस्योपदेशः सिद्ध्यति । उपदेष्टुरनिर्ण-
यात् तथा तदुपदेष्टा तत्त्वज्ञो न वा ? आद्यो अद्वितीयमात्मानं
निराकरोति — अभेदस्त्वफलमिति । अद्वैतवादिनां मतानुसारं ब्रह्मव्यति-
रिक्तं किमपि नास्ति इति कृत्वा अभेदज्ञानस्य फलं तावत् नरशृङ्गवत्
असत्, सुतरामसंभवमिति । अथ का गतिः अभेद बोधिकानाम् श्रुतीना-
मिति चेत् — प्राणसम्वादवत् तदायत्तवृत्तिकत्वेन तद्व्याप्यत्वेन च
तासां सङ्गतिः । २५

पुनः जीव-ब्रह्मणोः भेदः युक्तिमुखेन प्रतिपादयति-किञ्चेति ।
अद्वैतीभिः परिकल्पितः अभेदः ब्रह्मेतरो ब्रह्मात्मकः, (शुद्धचिन्मात्रस्वरूपः)
वा । न प्रथमः अभेदहानात् । ब्रह्मेतरोपदार्थाङ्गीकारे अभेदतत्त्वस्य हानिः
स्यात् । पदार्थद्वयानङ्गीकारात् । श्रुतीनामपि अतात्पर्यप्रसक्तिः । अभेद-
परत्वात् तासान् । न चान्त्यः, न द्वितीयं मतं गृहणीयम् । ब्रह्मणः
स्वप्रकाशत्वात् ब्रह्मात्मकाभेदविषयः श्रुतिप्रतिपादनेन निष्प्रसङ्गश्चेत्तर्हि सिद्ध-
साधनतादोषाभ्युपगमः । २६

श्रुतीनामभेदोपदेशं खण्डयति — अपि चेति । तदुपदेष्टा,

विजानतः तस्य नोपदेश्यभेदवृत्तिरिति । न तं प्रति
उपदेशः सम्भवेत् अन्योऽप्यज्ञत्वात् नात्मज्ञानोपदेशस्य । २७

तथाधिगताभेदस्य तस्य वायितानुवृत्तिरूपमिति भेददर्शनं
मरीचिकावतिरवृद्धितद्वयो नोपदेशानुपपन्निरिति चेन्नन्दम् ।
दृष्टान्तविरोधात् । तद्वुद्धिर्हि वायितानुवृत्तमानापि न
वाय्याहरणे प्रवर्त्येदेवमभेदज्ञानवायिता भेदवृत्तिरनुवर्त्त-
मानापि मिथ्यार्थविषयवनिश्चयालोपदेशे प्रवर्त्येदिति
विषयनिर्दर्शनम् । २८

जीवब्रह्मणोरभेदोपदेष्टा तत्त्वज्ञः, अर्थात् ब्रह्मवित् न वा । आद्यो यदि ब्रह्मवित्
तत्त्वज्ञः स्यात्, तदा इहमान परमेश्वरं विजानतः तस्य नोपदेशभेदवृत्तिः ।
कुतः उपदेष्टोपदेष्टमादः । तेन सर्वत्र चैतन्यमात्रस्य अनुभवात् ।

न 'शास्ता शात्रं वा न शिष्यः न शिक्षा

तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ।

इत्यादि सिद्धन्ताभ्युपगमात् । २७

पुनः खण्डयितुं अद्वैतवादिनां युक्तिरुपस्थापयति—तथाधिगता-
भेदस्येति । तथा विषयभेदज्ञानस्य बाधितत्वेऽपि उपदेशकाले तस्य अनुवृत्तिः ।
तत्र दृष्टान्तं दर्शयति मरीचिकावदिति । यथा मरीचिका मिथ्याहमिति
कस्यचित् ज्ञानसदृशेऽपि तस्य मरुभूम्यादिषु गमनसमये पुनः मरीचिकादर्शनं
भवत्येव, तद्वत् भेदज्ञानविनाशानन्तरमपि उपदेशकाले तत्प्रसङ्गः इति
चेत्— न । दृष्टान्तविरोधं दर्शयति— तद्वुद्धिः, मरीचिकावृद्धिः यद्यपि
अनुवृत्तितया ह्यते, तथापि वाय्याहरणे जलानयने न प्रवर्त्येत ।
अर्थात् प्रवृत्तिः न जायते । परन्तु अभेदज्ञानानन्तरं यदि भेदज्ञानं भवति
पुनः मिथ्याभूतं विषयदर्शनं सम्भवति । २८

यत्तु शुद्धे चैतन्ये अज्ञानेन कल्पितमिदं विश्वं तज्ज्ञानेन
वाध्यते, रज्जुभुजङ्गवत्, तेनाद्वैतं सिद्धमेवेति वदन्ति,
तदपि निरवधानमेव, क्षोदाक्षमत्वात् ।

तथाहि क्वेदमज्ञानम् ? ब्रह्मणि जीवे वा । न प्रथमः ।
स्वप्रकाशचैतन्ये तस्मिन्स्तदयोगासम्भवात् च । न द्वितीयः ।
कल्पनात् पूर्वं जीवभावासिद्धेः । २६

तथाज्ञानं सत्यं न वा ? नाद्यः । अनिवृत्तिप्रसङ्गात् ।
नापि अस्त्यः । प्रतीतिविरहात् । न च सदसद्विलक्षणत्वा-
दिष्टसिद्धिः । लाक्षणे प्रमाणाभावात् । घटटीदीनां सत्त्वं

यत्तु अद्वैतकालिनः ग्रामनन्ति, अतपंगुनायां रज्जौ सर्पारोपवन्
वस्तुनि शुद्धे चैतन्ये अवस्तुतस्य, अज्ञानपरिकल्पितस्य जगतः आरोप-
त्वात् सिद्धमिति । तदपि निरवधानं नाम प्रमादग्रस्थमेव । क्वेदमज्ञानम् ?
इत्थं अवस्थापितं अज्ञानम् ? ब्रह्मणि जीवे वा । न प्रथमः । ब्रह्मणि
अज्ञानाद्वैतानं कल्पयितुं न शक्यते । स्वप्रकाशरूपे चैतन्ये अज्ञाना-
योगः । तथा सति दुरीयत्वं नाम शुद्धवैतानिः । यदि शुद्धे चैतन्ये अज्ञान-
संयोगः सः कीदृशः संयोगः ? ब्रह्मणः एकदेशे संयोगः उक्त इत्येतया ।
यदि एकदेशे तर्हि निरूपे निरवयवे ब्रह्मणि अवयवत्वापत्तिः । यदि कदाचित्
ब्रह्मणि अविद्यासंयोगः, तस्यापि स्वप्रकाशसूतस्य ब्रह्मणः यत्तत्त्वप्रसङ्गः ।
न द्वितीयः, जीवे अज्ञानस्याधिष्ठानं नैव सम्भवति । अज्ञानकल्पनात्
प्राक् जीवभावस्यासिद्धत्वात् । अद्वैतीभिः ब्रह्मणः अज्ञानावच्छेदासम्भवं
जीवत्वेन निर्दिष्टात् । २६

अज्ञानं निरस्यति — अथेति । अज्ञानं सत्यं न वेति । नाद्यः ।
न अस्त्यमिति । सत्यस्य विवृत्तिसंभवात् त्रिकालबाधराहित्यं सत्य-
मिति सत्यस्य सत्त्वबुधुपनमात् । नाप्यस्त्यः । न द्वितीयः । प्रतीतिविरहात् ।

खण्डादीनामसत्त्वं घटादीनामेव देशकालव्यवस्थायां सत्त्वमिति प्रकारत्रयस्यैवानुभवाज्ञातोऽन्यत् सदसत्त्विलक्षणमनोर्वचनीयमज्ञानं स्वीकर्तुं शक्यं यत्किञ्चिदेतत् । ३०

तस्मात् पराख्यशक्तिमता भगवता निमित्तेन प्रधानादि-
शक्तिमता च तेनोपादानेन सिद्धमिदं जगत् पारमार्थिकमेव ।
“सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय” “स तयोऽतप्यत” स तप-
स्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्चित्- “कविर्भनीषी
परिभूः स्वयंभूः याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधात् शाश्वतीभ्यः
समाभ्यः” “तदत्मानं स्वयमकुरुत” इत्यादि श्रवणात् ।

यदि अज्ञानं न सत्यं तर्हि तस्य प्रतीतिरपि न स्यात् । आकाशकुसुमवत्
वचिदपि सत्येन अप्रतीयमानत्वं असत्त्वमिति, असत्त्वस्य लक्षणव्यवेशात् ।
अज्ञानस्य लक्षणं निरस्यति — न चेति । सदसत्त्विलक्षणमनिर्वचनीयमिति
अज्ञानस्य लक्षणं श्रद्धादिभिः कृतम् । ननु किं च तत् — सदसद्विल-
क्षणमनिर्वचनीयमिति चेत् । यत् खलु सत् इति न निर्वचनीयम्, असदित्यपि
न निर्वचनीयम् इति । जगद्विषये च सद् इति वक्तुं न शक्यते ।
अज्ञानानन्तरं तस्य बाधितत्वात् । तच्च असदिति न निर्वचनीयम् ।
आकाशकुसुमवत् तस्याभावाप्रतीतिः । अतः सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीय-
मिति चेत् — न एतादृशवस्तुनः प्रमाणाभावात् । परस्परविरोधवस्तुनः
एकत्र स्थित्यसम्भवात्, तन्निमित्तं नास्ति प्रत्यक्षादिकं किमपि
प्रमाणम् । ३०

जगत् पारमार्थिकत्वं दर्शयति तस्मादिति । तस्मात्, — सदसद्वि-
लक्षणत्वात्कीरात् पराख्यशक्तिमता भगवता निमित्तेन, भगवतः चित्त-
शक्तिरूपेण निमित्तकारणत्वम् । प्रधानाविशक्तिमता च, प्रकृत्यादिकारण

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिचराखिलम्
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत्

इति वैष्णवात् ।

ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः

सत्याज् जातानि भूतानि सत्यं भूतमयं जगत् ।

इति महामारतात् च । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यत्रापि वनलीन-
विहङ्गादिन्यायेन तद्वि जगत् सत्यं सिद्धम् । भ्रमवादस्तु
सर्वथानुपपन्नः । “सोऽकामयत इत्यादि श्रुतिव्याकोपात् । ३१

उपादानकारणत्वम् । अतः जगत् पारमार्थिकत्वमेव सिद्धम् । श्रुतिप्रमाणं
दर्शयति — “सोऽकामयत” इति । ईश्वरस्य संकल्पमात्रेण सृष्टमिव जगत् ।
यदिदं किञ्चित् इत्यत्र परमेश्वरः आत्मानं स्वयंप्रकृतं इत्यनेन
जगत् नित्यं । त्वोपपत्ति जगत् पारमार्थिकत्वं स्मृतिप्रमाणेन दर्शयति ।
तत्र विष्णुपुराणे-इदमविलं जगत् नित्यं शाश्वतमभयं च । तत्र चः
विनाशः या उत्पत्तिर्वा दृश्यते तत् केवल आविर्भावतिरोभावमात्रं बोध्यम् ।
परब्रह्म परमात्मा सत्यम्, प्रजापतिः सत्यम्, तत् सकाशात् जातानि
सृष्टानि, भूतानि सत्यानीति प्रमाणान्तरमपि विद्यते । “कारणगुणात्
कार्यगुणः आरभते” यत्र कारणं नित्यं तत्र कार्यमपि नित्यम् । वनलीन-
विहङ्गबन् जगदिवं ब्रह्मणि लीनतया अवतिष्ठते । तत् सकाशादपि
आविर्भवति । अतो तस्य नित्यत्वं सिद्धम् । भ्रमवादस्तु, भ्रुतवाविकल्पितः
रज्जौष संभ्रमवत्, अस्तुनि ब्रह्मणि अवस्तुभूतस्य जगत् भ्रमः सर्वथानुपपन्नः,
इतिसिद्धातः असिद्धः इति भावः । ३१

किंच क्व कस्यायं भ्रमः ? शुद्ध चैतन्ये जीवस्य इति चेन्न ।
 तस्याप्रत्यक्षत्वात् अव्यारोपे ह्यधिष्ठानं साक्षात्करस्तन्म ।
 न च शुद्धचैतन्यं स्वस्मिन् जगद्रूपेण पश्यति, तस्य नित्य-
 सिद्धस्वरूपज्ञानत्वात् । किं च सादृश्यादलम्बो भ्रमोऽनुमीयते
 स्थाणुः पुमानित्यादौ । तथा च भ्रमविषयाज्जगतोऽन्य-
 पारमार्थिकं सिद्धम् । अस्ति हि शुक्तिरजतादन्यत् पारमा-
 र्थिकं हट्टस्थं तदित्यनुपपन्नस्तद्वादः । तस्मात् ईश्वरादन्य-
 स्तद्वन्नित्यचेतनस्तद्वासो जातो भवतीति सिद्धम् । ३२

इति श्रीमद्वेदान्ताचार्यवर्यबलदेवविद्याभूषणविरचिते
 वेदान्तस्यमन्तके जीवनिरूपणः “तृतीयः किरणः”

पुनः खण्डनार्थं प्रश्नः कियते सिद्धान्तिभिः । कुत्र भ्रमः ? शुद्धे
 ब्रह्मणि जीवस्य इति चेन्न । ब्रह्मणः प्रत्यक्षज्ञानस्याविषयत्वात्, रज्जौ
 सर्पारोपकाले रज्जुः प्रत्यक्षस्य विषयः भवति । परन्तु रज्जुप्रत्यक्षं यदि न
 स्यात्, तर्हि भ्रमस्य प्रत्यक्षं कुतः ? नित्यशुद्धस्य विषयत्वास्वीकारात्
 अज्ञानासम्भवः । भ्रमोऽपि न स्वीकर्तव्यः । तथासति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य जगतः
 सत्यत्वात् अद्वैततत्त्वस्य हानिः, अद्वैतवादोऽप्रतिष्ठितश्च । तस्मात् ब्रह्मणि
 जगद्भ्रमाभावात् जगतः सत्यत्वं पारमार्थिकत्वं च अङ्गीकार्यम् । एवमेव
 ईश्वरादन्यः अणुचैतन्यसन्नकः जीवः नित्यः तद्वासः सिद्धः इति विक् । ३२

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके जीवनिरूपणे तृतीयकिरणे

तत्त्वप्रदीपनीटीका समाप्ता ।

चतुर्थः किरणः

अथ प्रकृतितत्त्वं निर्णोयते । सत्त्वादिगुणत्रयाश्रयद्रव्यं
प्रकृतिनित्या च सा ।

गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी

सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः (आंत्रिकोपनिषद् - ५)

इत्यादि श्रुतेः । त्रिगुणं तद जगद्योनिरनादि प्रभवाप्ययम्

अथ जीवतत्त्व-निरूपणानन्तरं प्रकृतितत्त्वं, परमात्मनः बहिरङ्गा-
शक्त्याख्यं मायातत्त्वं निर्णोयते विविक्ष्यते । गुणत्रयाश्रय, सत्त्वरजस्तमसां
त्रयाणां गुणानामाश्रयतत्त्वं यत् द्रव्यं, तच्च प्रकृतितत्त्वम् । उपनिषदि च—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

बह्वीं प्रज्ञा-सृजमानाः स्वरूपाः इति उक्तमस्ति । गौः, प्रकृतिः,
अत्रायं निर्णयः यत् मायाय, प्रकृतेः परस्य ब्रह्मणः शक्ति-रूपेण अनादि
त्वम्, परन्तु कार्यावस्थायाः अन्तवतीत्वम् । यतः शक्तिपरिणामरूपा
जगद्विद प्रकृतेः परिमाणस्वरूपम काङ्क्षात् । प्रलये कार्यरूपा प्रकृतिः
परंब्रह्मणि लीयते । सा प्रकृतिः जनित्री, सर्वेषां भूतानां जनयित्री, भूत-
भाविनी, भूत समुदायस्य भावयित्री, प्रकाशिनी इति । सा जडापि शक्ति
शक्तिमतो रभेदोपचारतः बहिरङ्गा शक्तिरूपेण जगतः जनयित्री । सा
सिता, शुक्ला, असिता, कृष्णा, रक्ता लोहिता गुणत्रयाणां आश्रयभूता इत्यर्थः ।
विभोः, परमात्मनः सर्वकामदुघा, सर्वकार्यसाधिभा, भगवतः शक्तिपरि-
णाममयी जगतः साधिका इति भावः । पुनः स्मृतिमुखेन प्रमाणयात-गुणत्रयाणां
साम्यावस्था, जगद्योनः, जगतः उपादानकाणाम् । अनादि, नित्या
प्रभवाप्ययम्, जगतः उत्पत्तिलयस्थानम् अचेतना, जडा, भगवतः अपरा
शक्तित्वात् परार्थाः, जगतः सृष्टिनिमित्तमेव प्रवृत्ता इति भावः । नित्या,

अचेतना परार्था च नित्या सतत विक्रिया
त्रिगुणं कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृतेः रूपमुच्यते ।

इति स्मरणाच्च । १

तत्र प्रकाशादिगुणः सत्त्वं, रागदुःखादि हेतु रजः,
प्रमादालस्यादिहेतुस्तु तमः । एषां साम्ये प्रलयः, एक-
देहस्थकफवातपीतसाम्ये मृत्युरिव । अङ्गाङ्गिभावेन वैषम्ये
तु महदादिसर्गः स्यात् । प्रलये स्वरूपः साम्यरूपः परिणामः,
सर्गे तु विरूपः सः इति सततविक्रियेति उक्तम् । प्रकृतेरस्याः

सा प्रकृतिः प्रवाहरूपेण नित्या, सतत विक्रिया, स्वभावतः क्रियाशीला,
विकृतिरूपा, प्रकृतेः विकृतिः महदादेः आरभ्य पृथिव्यन्तं भूतपर्यन्तं इति
भावः । कर्मिणां, कर्मणिनां जीवानां क्षेत्रं, शरीराद्युपादानं इति । १

पृथक्तया सत्त्वादिगुणान् लक्षयति । प्रथमं सत्त्वस्य लक्षणं निरूप-
यति - तत्रेति । प्रकाशादिगुणः, ज्ञानवत्त्वादिगुणः सत्त्वम् "सत्त्वं लघु
प्रकाशकम्" इति ईश्वरकृष्णेन कारिकायामुक्तत्वात् । गीतोपनिषत्तु-

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्,

सुखसङ्गेन वञ्चति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥

प्रकाशकत्वात् सत्त्वगुणः अहमुखी, अहं ज्ञानी, इत्यादिमात्रं जीवे जनयति ।
अनामयं, निरुपद्रवमिति भावः अयं गुणः जीव सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन
च वञ्चति ।

रजोगुणं लक्षयति - रागदुःखादिहेतुरिति । रागदुःखादीनां हेतुः
कारणं यः गुणः, स च रजोगुणः इति "जलं च रजः" इति रजोगुणस्य लक्षण-
वशात्, तच्चरागादीनां हेतुः रजोगुणस्य क्रियाः मरुत्वात्, तच्च
सुखादिना वञ्चति ।

प्रथमपरिणामादिनात्मन्यनध्यवसायहेतुः । स च त्रिविधः ।
“सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महानिति
ब्रह्मणावात् । २

तस्मिन् विकारविशेषोऽहंकारः, आत्मनि देहाहंभाव-
हेतुरिति । स च सात्त्विको राजसस्त्वामसश्चेति त्रिविधः ।

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्,

तन्निवृत्त्याति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनाम् ।

रजोगुणं, रागात्-कमनुरञ्जनरूपं विद्धि, तृष्णायाम्, अर्थात् अप्राप्ते अर्थे
अमिलापः, सङ्गे, प्राप्ते अर्थे आसक्तिः ताभ्यां वृत्त्याति ।

तमोगुणं लक्षयति — प्रमादालस्यादीति । प्रमादालस्यादीनां हेतुः
कारणं तमोगुणः —

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवृत्त्याति भारत ॥

इति स्मृतेश्च । एषां सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्ये-समानावस्थायाम् प्रलयः,
सृष्टि-विनाशः इति भावः । यथैव एकस्मिन् शरीरे वातपीतइलेष्माणां
साम्ये मृत्युः । तद्वत् त्रयाणां गुणानां समानरूपेणावस्थानेन सृष्टेः लयः
भवति । अस्म्ये तु महदाविसर्गः । अर्थात् महत्तत्त्वादारभ्य पृथिव्यन्तं
भूतपर्यन्तं सृष्टिरिति । प्रकृतेः परिणामं दर्शयति- प्रलये-इति, प्रकृतेः साम्य-
रूपः परिणाम प्रलयः इत्येवावधार्यते । अस्म्येपरिणामः सृष्टिरित्यभि-
धीयते । अतो सततं परिणामशीला प्रकृतिरिति उच्यते । प्रकृतेः परिणामं
क्रमेण दर्शयति — प्रकृतेः प्रथमं परिणामरूपं महत्तत्त्वम् । तस्य त्रिविधस्व-
स्मृतिप्रसिद्धम् । सात्त्विक-राजसिक-तामसिक-भेदात् । २

तस्मिन् महत्तत्त्वे विकारविशेषः, परिणामविशेषः अहंकारः,
अहंकाराख्यं तत्त्वम् । अखिलशरीराद्यभिमानहेतुश्चायं अहंकारः । स च
अहंकारः त्रिविधः । सात्त्विकः राजसिकः तामसिकश्च । तत्र सात्त्विका-

क्रमाद्वकारिक-तैजस-भूतादिशब्दोच्चाभिधीयते । मध्यमस्तु
द्वयोः प्रवर्तकतया सहकारीत्याहुः । सात्त्विकादहंकारादि-
न्द्रियाधिष्ठात्र्यो देवता मनश्च । राजसाद्वाह्येन्द्रियाणि दश ।
तामसात् तन्मात्रद्वाराकाशादीनि पञ्चेति । एवमेवोक्त-
मेकादशे-

ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः ।

वैकारिकतैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ।

तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ।

अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिन्द्रियाणि च ।

तैजसाद्देवता आसन्नोकादश च वैकृतादिति ।

तामसादर्थः पञ्चभूतलक्षणः— तैजसादिन्द्रियाणि दश ।

वैकृतादेकादशदेवता आसन् मनश्चेत्यर्थः । तृतीये च-

महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद् भगवद्वीर्यचोदितात्,

क्रियाशक्तिरहंकारः त्रिविधः समपद्यत ।

दहंकारात् मनः, इन्द्रियाणां अविष्ठात्र्यो देवताश्च । राजसात् अहंकारात्
द्विविधमिन्द्रियम् । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकम्, कर्मेन्द्रियपञ्चकं च । तामसाच्च
अहंकारात् पञ्चतन्मात्राणि । तैजसः च पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि
जायन्ते उक्तं च श्रीमद्भागवते— ततो, तत्त्वात् महत्तत्त्वात् विकुर्वतोः, नाम
विक्रियारूपतः अहंकारः जातः । स चाहंकारः जीवविमोहनरूपः । अमि-
मानाख्यं चित्तसंस्कारं जनयतीति भावः, अहंकारः वैकारिकः, सात्त्विकः
तैजसः, राजसः, तामसश्च त्रिविधः । तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं, क्रमेणैव
वैकारिकात् अहंकारात् मनसः, राजसात् अहङ्कारात् चक्षुरादीनामिन्द्रि-
याणां तामसाच्च अहङ्कारात् तन्मात्राणां पुण्येभ्योदीनां भूतानां सृष्टिरिति ।

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः

मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ।

मनसश्चेति चाद्देवतानाञ्चेति बोध्यं क्रमादिति च । ३

अयमत्र निष्कर्षः—द्विविधं खलु इन्द्रियम् । अन्तरिन्द्रियं
बहिरिन्द्रियं च । तत्र अन्तरिन्द्रियं मनः सात्त्विकाहङ्कारो-
पादानकं द्रव्यं संकल्पविकल्पहेतु हृतप्रदेशवृत्तिः, तदेव
वचिन् अध्यवसायाभिमानचिन्तारूपकार्यभेदात् बुध्यहङ्कार-
चित्तसंज्ञां धत्ते । इदं मनो विषयसंसर्गेण बन्धहेतुः ।

“मनः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः

अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं काम इति श्रुतेः विवर्द्धितम् ”

अहङ्कारः त्रिवृत्, - वृत्तित्रयवान् तन्मात्रेन्द्रियमनसां व्युत्क्रमेण यथा-
संख्यं चिदचिन्मयः इति । तस्य अचिन्मयोऽपि जीवापाधित्वेन तदेक्याच्चिज्-
जडग्रन्थिरूपत्वात् चिदचिन्मयः । ३

सारस्तु एवं यत् द्विविधं इन्द्रियम्, बहिरिन्द्रियं अन्तरिन्द्रियं
च । तत्र अन्तरिन्द्रियं मनः । मनसः लक्षणं विवर्धयितुं सात्त्विकमिति । सात्त्विका-
हङ्कारोपादानकं सात्त्विकाहङ्कारः उपादानकारणं यस्य तत् सात्त्विकाहङ्कारो-
पादानकं, संकल्पं विकल्पहेतुः, विभिन्नसंकल्पविकल्पानां कारणमिति भावः ।
मनसः अध्यवसान्तरं बुध्यादिकमिति दर्शयति—तदेव मनं वचिन् कस्मिन्
समये अध्यवसायात्मकत्वात् बुद्धिरूपेण, कदाचित् च अभिमानात्मकत्वात्
अहङ्काररूपेण, कुत्रापि चिन्तारूपेण चित्तसंज्ञां धत्ते, धारयति । इदं मनः
विषयसंसर्गेण, शब्दस्पर्शादिब्रह्मागतिकवस्तु संसर्गेण बन्धनस्य कारणं भवति ।
उक्तं च शास्त्रान्तरे—

“भवः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः”, बन्धनस्य मोक्षस्य च कारणम्

तदित्थं स्मृत्यः विकरणमिन्द्रियं मनः सिद्धम् । ४

राजसाहङ्कारोपादानकं द्रव्यं बहिरिन्द्रियम् । तच्च द्विविधम् । ज्ञानेन्द्रियकमिन्द्रियभेदात् । तत्र आद्यं पञ्चविधं, श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणभेदात् । तत्र शब्दमात्रग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रम् । मनुष्यादीनां कर्णशङ्कुल्यावच्छिन्नप्रदेशवृत्तिः, सर्पाणां तु चक्षुःवृत्तिः । स्पर्शमात्रग्राहकमिन्द्रियं त्वक् सर्वशरीरवृत्तिः । नख-केशादौ प्राणमात्रतारम्यात् स्पर्शानुपलब्धिः । रूपमात्रग्राहकमिन्द्रियं चक्षुः कृष्णताराग्रवृत्तिः ।

तत् मनः कामवर्जितं सत्, संसारमोक्षाय कारणमपि भवति । स्मृत्यादेः संस्कारस्य कारणं, कार्यमात्रं प्रति असाधारणकारणत्वेन तन्मनः इन्द्रियमेवेति सिद्धम् ॥ ५

बहिरिन्द्रियं लक्षयति—राजयेति राजसाहङ्कारोपादानकं, राजताः अहङ्कारः उपादानं येषां तानि, चक्षुरादीनि बहिरिन्द्रियाणि । इन्द्रियाणि विनश्यन्ते—तच्चेति । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियभेदेन द्विविधम् ।

तत्राद्यं श्रोत्र-त्वक् - चक्षुः - रसन-घ्राणभेदात् पञ्च, पृथक् तया लक्षयति शब्दमात्रग्राहकमिन्द्रियं, श्रोत्रं । मात्र पदेन अन्येषां स्पर्शविनां कर्मेन्द्रियाणां च ग्रहणं न सम्भवति, इति भावः । तच्च श्रोत्रेन्द्रियं कर्णशङ्कुल्यावच्छिन्नं प्राकाशरूपम्, परन्तु सर्पाणां चक्षुःप्रदेशवृत्तित्वं श्रोत्रस्य । त्वगिन्द्रियं लक्षयति—स्पर्शमात्रग्राहकमिति । अर्थात् स्पर्शमात्रग्राहकं यत् इन्द्रियं तच्च त्वगिति अभिहितम्, तस्य च सर्वशरीरवृत्तित्वम् । अखिलशरीरावयवान्तःपातीति भावः । ननु केशनखाविषु स्पर्शस्यानुपलब्धिरिति चेत्,—तत्र प्राणमात्र तारतम्यात्, प्राणिकवृत्तित्वात्, तत्र स्पर्शस्य अननुभवः । चक्षुःसः लक्षणं विदधति रूपमात्रग्राहकं यत् इन्द्रियं तत्,

रसमात्रग्राहकमिन्द्रियं रसनं जिह्वाप्रवृत्ति । गन्धमात्रग्राहक-
मिन्द्रियं घ्राणं, नासाप्रवृत्ति । ५

श्रोत्रादीनां पञ्चानामाकाशादीनि पञ्च क्रमेणाप्याय-
कानि भवन्तीति । भौतिकत्वमेषामुपचर्यते । एवं मनः प्राण-
वाचां च क्रमात् पृथिव्यप्तेजोभिराप्ययणात्—तत्तन्मयत्वम्
श्रुतिश्च “अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः प्राणः,
तेजोमयो वागिति” । ६

अन्त्यमपि पञ्चविधं-वाक्-पाणिपादपायूपस्थभेजात्तत्र
वर्णोच्चारणहेतुरिन्द्रियं-वाक् हृत्कण्ठादिवृत्ति ।
यवुक्तं—“अष्टौस्थानानि वर्णानामुरःकण्ठः शिरस्तथा
जिह्वामूलं च दन्तश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति

चक्षुरित्यभिधीयते । तच्च चक्षुर्गोलकमध्यवर्त्तिकृष्णताराप्रवृत्ति । रसनेन्द्रिय
लक्षयति रसमात्रग्राहकमिन्द्रियं जिह्वा । तच्च जिह्वाप्रवृत्ति । तथा च गन्ध-
मात्रग्राहकमिन्द्रियं घ्राणमिति । तस्य नासाप्रवृत्तिस्त्वम् ॥ ५

अतः एषां इन्द्रियाणां भौतिकत्वमुपचर्यते । गौणतया तेषां भूतसम्बन्धित्वं
सिद्धम् । यः यत्र नास्ति, स तत्र उपचर्यते । मनः-प्राण-वाचां, मनसः,
प्राणस्य, वाचश्चापि क्रमेण, यथाक्रमम् पृथिव्यप्तेजोवाट्वाकाशानि अप्यय-
कानि, वर्त्तकानि । तत्र श्रुतिप्रमाणं दर्शयति—अन्नमयं हि सौम्य मनः ।

अन्नपदेन पृथिवी लक्षयते । आपोमयः, जलमयः प्राणः, तेजोमयो
वाक्, इति धृतिः पठति ॥ ६

पृथक्तया कर्मेन्द्रियाणि लक्षयति-तत्रेति वर्णोच्चारणहेतुरिन्द्रियं,
वर्णोच्चारणार्थं कारणं यत् इन्द्रियं तच्च वागिति अभिधीयते । वागि-
न्द्रियस्य स्थानं निरूपयति, देवभाष्ये चोक्तमस्ति वर्णानामष्टौ स्थानानि

इति वेदभाष्ये । गवादिष्वष्टाभावात् तदभावः । शिल्पादिहेतु-
रिन्द्रियं पाणिः, मनुष्यादीनामङ्गुल्यादिवृत्तिः, हस्त्यादीनां
तु नासिकाग्रादिवृत्तिः । सञ्चारहेतुरिन्द्रियं पादः, मनुष्या-
दीनां इन्द्रिवृत्तिः, उरगविहगादीनां उरः पक्ष्यादिवृत्तिः ।
मलादित्याग हेतुरिन्द्रियं पायुस्तदवयववृत्तिः आनन्दविशेष-
हेतुरिन्द्रियमुपस्थः, स च मेहनादिवृत्तिरिति । ७

सात्त्विकाहंकारादिन्द्रियाधिष्ठात्र्यश्चन्द्रादयः । चतुर्दश
देवता भवन्ति । तेषु चद्रचतुर्मुखशङ्कराच्युतैः क्रमात् प्रव-
र्त्तितानि मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि । संकल्पाध्यवसायाभिमान
चिन्ताः प्रवर्त्तयन्ति । दिग्वातार्कवरुणाश्विनीभिः क्रमात्

वर्त्तन्ते, हृदयम्, कण्ठप्रदेशः तथा शिरश्च । जिह्वामूलं, दांताः, नासिका,
ग्रोष्ठी तालु चेति । गवादिषु अष्टाभावात्, अश्वी स्थानानामभावात् तद-
भावः, वागिन्द्रियस्याभावः ।

पाणीन्द्रियं लक्षयति—शिल्पादिहेतुः, शिल्पादि कार्यकरणे असाधारण-
कारणं इत्यर्थः । हस्तेन्द्रियस्य स्थानं तावत् अङ्गुल्यादिवृत्तिः । पादं
लक्षयति—सञ्चार हेतु, एकस्मात् स्थानात् अन्यस्थानगमने यत् कारणं
तच्च पदेन्द्रियम् । मलादित्यागहेतुरिन्द्रियं पायुः । आनन्दविशेषहेतुरिन्द्रियं
उपस्थमिति । ७

सात्त्विकाहङ्कारात् चतुर्दशेन्द्रियाधिष्ठात्र्यः देवताः उत्पद्यन्ते ।
तेषु क्रमेण, चद्र-चतुर्मुख- शङ्करा- च्युतैः मनोबुद्ध्यहङ्कार नोचितानि
प्रवर्त्तन्ते । तेषां वृत्तयः प्रवर्त्तयन्ते । मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकम् । अहङ्कारस्य
वृत्तिः अभिमानम्, निश्चयात्मिका च बुद्धिवृत्तिः । चिन्ता च वृत्तिः चित्तस्य
दिक् - वायु - अर्क, सूर्यवरुणाश्विनीभिः प्रवर्त्तितानि श्रोत्रत्वक्-चक्षुः ।

प्रवर्तितानि श्रोत्र-त्वक्-वक्षुः-रसन-घ्राणानिशब्द-स्पर्श-
रूप-रस-गन्धान् प्रकाशयन्ति । अग्नीन्द्रोपेन्द्रयमप्रजापतिभिः
कृमात् प्रवर्तिता वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाः वचनादान-
विहरणोत्सर्गानन्दानुभावयन्तीति । ८

तामसाहंकारत् तन्मात्राण्यन्तरीकृत्य पञ्चभूतान्युत्-
पद्यन्ते । तामसाहंकारभूतवर्गयोरान्तरालिकः परिणामस्त-
न्मात्रशब्दवाच्योऽविशेषशब्देन च कथ्यते । यथा दुग्ध-
दध्नोरान्तरालिकः कललः परिणामस्तथैव दृष्टव्यः, भूत-
वर्गस्तु विशेषशब्देनोक्तः । सूक्ष्मावस्था तन्मात्राणि स्थूलावस्था
तु भूतानि इति । ९

एतां भूतोत्पत्तिप्रक्रियां बहुधा निरूपयन्ति । तस्मात् वा
एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः, आकाशाद् वायुरित्यादि
श्रुत्यर्थच्छायामवलम्ब्य भूताद् भूतोत्पत्तिरेके तदुक्तः । किन्त-

रसन घ्राणानि-शब्द-स्पर्श-रूप रस गन्धान् प्रकाशयन्ति । अग्नीन्द्रोपेन्द्रयम-
प्रजापतिभिः प्रवर्तिताः सन्तः वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाः वचनादिषु
प्रवृत्ताः भवन्ति । ८

तामसाहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि उत्पद्यन्ते । तानि चाधिकृत्य
पञ्चमहाभूतानि । तामसाहङ्कारभूतवर्गयोः आन्तरालिकः, मध्यवर्ती, प्रकृतेः
परिणामविशेषः तन्मात्रमेवेति अवधार्यते । तानि तन्मात्राणि अविशेषः,
सूक्ष्ममिति उच्यते । भूतवर्गं तु विशेषः इति । प्रकृतेः सूक्ष्मविकृतानि
तन्मात्राणि, स्थूलविकृतानि महाभूतानीति । ९

एतां भूतोत्पत्तिरूपां सृष्टिप्रक्रियां बहुधा, बहुरूपेण निरूपयन्ति
न्यायविदः । प्रथमं वेदान्तिनां मतमुपस्थापयन्ति तस्मादिति । तस्मात्

दासीवित्यादि सुवालश्रुति- 'तस्मादहंकारात् पञ्चतन्मा-
त्राणि, तेभ्यः भूतानीति" गोपालश्रुति च दृष्ट्वा केचिदेवं
वदन्ति । भूतादेरहंकारात् पञ्चापि तन्मात्राण्युत्पद्यन्ते ।
तेभ्यः क्रमात् पञ्चमहाभूतानिति । तां तां च श्रुतिं निभाल्य
परेत्येवं वर्णयन्ति । भूतादेः शब्दतन्मात्रं, तस्मात् आकाशः,
आकाशात् शब्द-स्पर्शतन्मात्रं, तस्माद् वायुः, वायोः शब्द-
स्पर्श रूपतन्मात्रं, तस्मात्तेजः, तेजसः शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रं,
तस्मादापः, अद्भ्योः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धतन्मात्रं, ततः
पृथिवीति । १०

एषां पञ्चानां लक्षणानि । अस्पर्शवत्त्वे सति विशिष्ट-
स्पर्शशब्दाधारत्वमाकाशत्वम् । विशिष्टरूपवत्त्वे सति रूप-
शून्यत्वम्, अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वे सति गन्धशून्यत्वम् वायु-

ईश्वरसकाशात् आकाशः सम्भूतः, आकाशात् वायुः, वायोः अग्निः अग्नेः, आपः,
अद्भ्यः पृथिवी इत्यादिक्रमेण सृष्टिः इति एके अद्वैतवेदान्तिनः वदन्ति ।
तस्मात् अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि, रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दशब्दानि ।
तेभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि क्षित्यप्-तेजो-वायु-आकाशाद्यनि
इति सुवालश्रुत्यनुसारेण मन्यन्ते सांख्यः । एतां श्रुतिमवलोक्य, निभाल्य,
पार्थ्यालोच्य केचित् वदन्ति भूतादेः, अहङ्कारात् शब्दतन्मात्रं, तस्मात्
शब्दतन्मात्रात् आकाशः, आकाशात् शब्दस्पर्शतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रात् वायुः ।
वायोः शब्द-स्पर्श-रूपतन्मात्रं, तस्मात् रूपतन्मात्रात् तेजः तेजसः शब्द-
स्पर्श-रूप-रसतन्मात्रं, तस्मात् रसतन्मात्रान् आपः, जलानि, अद्भ्यः
शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धतन्मात्रं ततः गन्धतन्मात्रात् पृथिवी । १०

पञ्चीकरणरीत्या आकाशादीनां-क्रमेण विशिष्टस्पर्शादिकं सर्वत्र योज्यम् । ११

त्वम् । विशिष्ट रसवत्त्वे सति उष्णस्पर्शवत्त्वं मास्वरूपवत्त्वं वा तेजस्त्वम् । शीत स्पर्शवत्त्वे निर्गन्धत्वे सति विशिष्टगन्ध-
वत्त्वं—वाप्तवम् स्पर्शादिवत्त्वे सति विशिष्टगन्धवत्त्वं—
पृथिवीत्वम् । ११

भूतानां पञ्चीकृतत्वात् शब्दादीनां सर्वत्रोपलम्भो नाम
नानुपपन्नः । पञ्चीकरणं तु इत्थं बोध्यम् । सर्वेश्वरो हरिः
पञ्चानि भूतानि सृष्ट्वा तानि प्रत्येकं द्विधा समं विभज्य
तयोः पञ्चकयोरेकं प्रत्येकं चातुर्विधेन समं विभज्य तेषां
चतूर्णां भागानां स्व स्वस्थूलभागत्यागेनान्यस्मिन् योजिता-
नीति । यदुक्तं—“विभज्य द्वेधा पञ्चभूतानि देव स्तदूर्ध्वानि
पश्चात् विभागानि कृत्वा तदन्येषु मुख्येषु तं तं नियुजन्
पञ्चीकृतिं पश्यति स्मेति” । १२

एकस्मिन्नेव भूते अन्येषां सङ्घेषां भूतानामस्तित्वे कारणं बर्हयति-
तेन पञ्चीकरणश्रुतिषां अभिवधाति । सर्वेश्वरः हरिः पञ्चानिभूतानि सृष्ट्वा
तत् प्रत्येकं द्विधा विधाय पुनः प्रत्येक भागचतुष्टयेन विभज्य तेषां चतूर्णां
भागानां स्वस्वस्थूलभागेन सह योजयति । अनन्तरं एकस्मिन् एव
भूतविषये अन्येषां चतूर्णां भूतानां सम्मिश्रणम् । परन्तु “प्राधान्येन
व्यपदेशाः भवन्ति” इति न्यायेन स्थूलभागमाधारीकृत्य आकाशादीनां स्वतन्त्र-
तया व्यपदेशः, एवं चोक्तमस्ति—

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धाप्रथमं पुनः

स्वस्वेतरत्तीयांशोर्ध्वजनात् पञ्चपञ्चते ॥

एवं चोक्तमस्ति—यत्, “विभज्य द्विधा पञ्चभूतानि देव स्तदूर्ध्वानि पश्चात्
विभागानि कृत्वा तदन्येषु मुख्येषु तं तं नियुजन्, नियोजयित्वा सः
पञ्चीकृतिं पश्यति स्मेति” । १२

एभ्यः पञ्चोक्तेभ्यः भूतेभ्यः चतुर्दशलोकखचिताण्डानि सन्तीति । तेषु भूर्भुवःस्वः-महर्जनस्तपःसत्याभिधाः सप्ताल्लोकाः उपर्युपरि सन्ति । अतल-वितल-सुतल रसातलतल-तल महातल-पातालाख्याः सप्तत्वबोधः सन्तीति । तेभ्यः एव जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानि चतुर्विधानि शरीराणि चान्तर्वर्तिनां जीवानां उत्पद्यन्ते । तेषु मनुष्यपशवादीनि जरायुजानि, पक्षीपक्षगादीनि अण्डजानि, यूकमशकादीनि स्वेदजानि, तरुगुल्मादीनि उद्भिज्जानीति । १३

इह दिक् पृथग्द्रव्यं न कल्प्यते । सूर्यपरिस्पन्दनादिना आकाशस्यैव प्राच्यादिरूपतासिद्धेः । दिक् सृष्टिस्त्वन्तरीक्षादिसृष्टिवत् सिध्यति । १४

एभ्यः पञ्चोक्तेभ्यः, स्थूलेभ्यः भूतेभ्यः, चतुर्दशलोकानां, चतुर्दशभुवनानां सृष्टिजानां, चतुर्दशभुवनानां नामानि निदिशति—भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यमिति सप्तस्वलोकाः । अतल वितलादयः सप्तपाताललोकाः भवन्ति । तेभ्यः भूतेभ्यः अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्ज-जरायुजभेदेन चतुर्विधः जीवसमुदायः उत्पद्यते । तेषु चतुर्षु प्रकारेषु, भूतयोनिषु पशुमनुष्यादीनि जरायुजानि, पक्षीपक्षगादीनि अण्डजानि, यूकमशकादीनि स्वेदजानि, तरु गुल्मादीनि उद्भिज्जानीति । १३

इह, वेदान्तशास्त्रे, प्राच्यादिष्यवहारहेतुः या दिक् नैयायिकैः पृथक्पदार्थरूपेण स्वीक्रियते तन्नाङ्गीकृतम् । सूर्यस्य परिस्पन्दनेन, प्रतीयमानगतिवशात् आकाशस्यैव दिक् रूपतासिद्धिः । तत्र द्रव्यान्तरपरिकल्पनं नैव समीचीनमिति भावः । अन्तरीक्षादिसृष्टिवत् दिक्सृष्टिः । तत्र द्रव्यान्तरपरिकल्पनं न युक्तम् । शीरवसव्वावात् । १४

प्राणो न पृथक्त्वम् । अवस्थान्तराग्नस्य वायोरेव
तत्त्वेन सिद्धेः । स च पञ्चविधः प्राणापानसमानोऽनव्यान
भेदोत् । महदादीनि पृथिव्यन्तानि तत्त्वानि समष्टिः, तेष्वेक-
देशोपादानेन क्रियमाणानि कार्याणि तु व्यष्टिरुच्यते । १५

अपरे तु अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः इति श्रुत्यनु-
सारेण भूतादेः शब्दतन्मात्रं, तस्मादाकाशः स्पर्शतन्मात्रं
चोत्पद्यते । स्पर्शतन्मात्राद् वायुः रूपतन्मात्रं च, रूपतन्मा-
त्रात् तेजो रसतन्मात्रं च, रसतन्मात्रात् आपो गन्धतन्मात्रं च
रहवोत्पद्यते, गन्धतन्मात्राद् भूमिरिति वर्णयन्ति । एवा-
काशादिषु पञ्चसु शब्द-स्पर्श-रूप-रस गन्धाः पञ्चगुणाः ।
यथोत्तरमेकैकाधिव्येन व्यज्यन्ते । तत्राकाशे शब्दः एकः ।
वायौ शब्दस्पर्शो, तेजसि रूपान्तास्त्रयः । अप्सु रसांताश्च-
त्वारः पृथिव्यां तु गन्धान्ताः पञ्चेति, इह तन्मात्राणां
विषयाणां समाननामत्वभ्रवणादभेदो न शयः । पूर्वेषां भूत-
कारणत्वेन परेषां भूतवर्षत्वेन भेदात् । तद्वित्थं प्रकृतिः
महदहङ्कारैकादशेन्द्रियतन्मात्रपञ्चक-भेदेन चतुर्विंशति
तत्त्वानि वर्णितानि । १६

प्राणस्य पृथग्द्रव्यत्वं निवारयति । तस्य वायुरूपत्वात् । प्राणा-
पानादयः वायोः अवांतरूपभेदाः । महदादीनि पृथिव्यन्तानि त्रयोविंशतित-
त्त्वानि समष्टिः उच्यते । पृथक्तया तेषां व्यपदेशः व्यष्टिरीत्यभिधीयते । १५

एषु प्रकृत्यादित्रिकं भूतपंचकं च स्थूलदेहस्योपादानम् । इन्द्रियाणि तु भूषणापितरत्नानीव तवाक्रम्य तिष्ठन्ति । पंचतन्मत्राण्येकादशेन्द्रियाणि प्राणश्च सूक्ष्मदेहस्योपादानमिति व्याख्यातारः । १७

शरीरत्वं हि चेतनं प्रति नियमेनाधेयत्वं विधेयत्वं शेषत्वं च । भोगायतनं चेष्टाश्रयो वा शरीरमित्यादिलक्षणं तु बुद्धं, पत्नी शरीरादौ श्रद्धाप्तेः । इह प्रकृत्यादेरुत्पद्यमानं महवादि न द्रव्यान्तरम् । नहि सृत्पिण्डाद्युत्पद्यमानं घटादिकमर्थान्तरमुपलभ्यते । किन्तु अवस्थान्तरमेव तत्रोत्पद्यते । तावतैव नाम, संस्था, व्यवहारादि-

एषु चतुर्विंशतिस्त्वेषु प्रकृत्यादित्रिक, प्रकृतिमहतत्वाहङ्कारश्चेति तत्त्वत्रय, पञ्चमहाभूतं च स्थूलदेहस्योपादानम् । उक्तं च गीतोपनिषत्तु —

सूक्ष्मरूपोजलो वायुः स मनोबुद्धिरेव च

अहङ्कारः इतोयं मे भिक्षाः प्रकृतिरष्टधा ॥

एतेषां अष्टानां प्रकृतीनां कृष्टिं प्रति कारणत्वम् । तत्र स्थूलशरीरं प्रति इन्द्रियाणामावश्यकता दर्शयति । यथैव शरीरे रत्ननिर्मिताः अलङ्काराः तस्या शोभां वर्धयन्ति सद्बत्, इन्द्रियाणामुपायेन स्थूलशरीरे, सूक्ष्मशरीरस्य गठनप्रकारं दर्शयति — पञ्चतन्मात्राणि, रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दाख्यानि, प्राणश्च-प्रणावात-समान उदान व्यानाः दशेन्द्रियाणि च सूक्ष्मशरीरस्योपादानम् । १७

चेतनं प्रति नियमेन आधेयत्वं विधेयत्वं, शेषत्वं च शरीरत्वमिति शरीरलक्षणमुक्तम् । चेतनं नाम जीवात्मा, तं प्रति शरीरमाधितम् । अधिधेयाधितस्वरूपं, अन्तराधितस्वरूपं च । अर्थात् यद्यपि आत्मनः अधिष्ठानस्वरूपं शरीरं अप्रकीर्तितं परिलक्ष्यते / तथापि आत्मनः आधेये विना

भेदसिद्धिः । नान्यथा सेनावनराश्यादिव्यवहारः सिध्येत् । तस्मादेकस्मिन् द्रव्ये कारणकार्ये द्वे अवस्थे । ते च मिथो भिन्ने द्रव्यतो भिन्ने भवतः । तन्तुपटात्मकं मिथो भिन्नं द्रव्यमिति तर्किकाः मन्यन्ते । तन्न अनुपलम्भादु-
न्मानद्वैगुण्यापत्तेश्च । भेदाभेदमिति संख्याः प्राहुः । तच्च

नाधिष्ठानरूपशरीरं तिष्ठति । अतः आत्मनः आश्रितमिवं शरीरम् । पुनश्च जीवात्मनः वहिरङ्गस्थया मायया आवृतस्वरूपत्वात् भगवद्दास-
भूतं स्वकीयं स्वरूपं स नवबुध्यते । यदैव स्वस्वरूपं प्रयोजनं च भगवत्-
चरणारविन्दे प्रेममक्ति इति जानाति तदैव तत्र प्राप्तये श्रवणकीर्तनाद्यभिधेय-
स्वरूपसाधनलक्षणां भक्तिं यजते । अतो शरीरस्य आत्मानं प्रति विधेयत्वं
नाम अभिधेयश्रितत्वम् सिध्येत्, प्रयोजनोपकरणत्वान् । प्रयोजनं च
लभ्य वेहं आत्मा त्यजति—अतः आत्मनः अन्तिमाश्रितत्वं शरीरत्वमिति
दिक् । न च भोगायतनं, चेष्टाश्रयं वा शरीरमिति वाच्यम् । यत्तु
वदन्ति शरीरं भोगायतनं चेष्टाश्रयं वा तन्मन्दम् । पत्नीशरीरादौ
अव्याप्तेः । लक्ष्यकदेशे पुत्रशरीरे मातृपित्रादिशरीरे वा भोगायतनस्या-
प्रसिद्धेः, अस्त्रोपचारादि कालिके शरीरे चेष्टाराहित्यात्लक्षणस्य अव्याप्ति
प्रसक्तात्वाच्च लक्षणमेतदोषावहमिति दिक् ।

प्रकृतेः महत्तत्त्वादीनां द्रव्यान्तरत्वं न सिध्यति
नामसंख्यादिव्यवहारमात्रमेवस्वात् मृतपिण्डतः घटवत् । कार्यकारणयो-
रव्यभिचारीभावो नाङ्गीकार्यः सम्मतः कार्यकारणभेदो नाङ्गीकार्यः अनुप-
लब्धेः कारणतः कार्यस्य द्विगुणाद्यापत्तेः । परमाणुतः दण्डादिकार्यं यावत्
परिमाणुना वाह्यस्यात् । सांख्यसिद्धान्तितः भेदाभेदोऽपि न समीचीनः
भेदाभेदयोः परस्परविरोधात् । तन्मतसत्कार्यबाधोऽप्यप्रतिष्ठते च ।

न, विरोधात् । तस्मादभिन्नमेव कारणात् कार्यमिति । १८

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके प्रकृतितत्त्व-

निरूपणश्चतुर्थकिरणः समाप्तः ।

—०—

पञ्चमः किरणः

अथ कालतत्त्वनिरूपणम् । त्रैगुण्यशून्यो जडद्रव्य-
विशेषः कालः, स हि भूतभविष्यत्-वर्तमानयुगपच्चिर-
क्षिप्रादिव्यवहारस्य सर्गप्रलययोश्च हेतुः क्षणादिपरार्द्धान्त-
श्चक्रवत् परिवर्त्तमानो वर्ण्यते । “ज्ञः कालकालो गुणो
सर्वविद्यः”

कारणस्य प्रकृतेः नित्यत्वात् महदादेः कार्यस्यानिष्ठत्वात् । अतएव मतान्तराणां
सिद्धान्तामासत्वाद् भ्रमादिदोषशून्यापोरुषेणवेदसिद्धान्तैः कार्यकारणधोरभेदयः
सिद्धः इति विद् ॥ १८

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके प्रकृतितत्त्वनिरूपणे

चतुर्थकिरणे तत्त्वप्रदीपनी टीका समाप्ता ।

—०—

अथ, प्रकृतिनिरूपणानन्तरं कालस्य नाम समयतत्त्वस्य निरू-
पणम् । कालस्य लक्षणं विवधाति — त्रैगुण्यशून्य इति । त्रैगुण्यशून्यो, सत्त्व-
रजस्तमोद्विकारशून्यः, जडद्रव्यविशेषः कालः । स हि कालः भूत-भवि-
ष्यत्-वर्त्तमानरूपः, अर्थात्, श्रीतादिव्यवहारहेतुः युगपत् चिर-क्षिप्रादि-

“योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोऽचेष्टामाहुश्चेष्टते
येन विश्वम् । निमेषादिवत्सरागतो महीयांस्तन्त्वित्वा
क्षेत्रधाम प्रपद्ये, कालचक्रं जगच्चक्रमित्यादि श्रुतिः
स्मृतिश्च ।

“नित्यो विभुश्चैषः” सदेव सौम्येवमग्र आसीत्”
इत्यादिषु सर्गात् प्रागपि तस्य सत्त्वावगमात् । सर्वत्र
कार्योपलम्भाच्च—न सोऽस्ति प्रत्ययः लोके यत्र कालो न
भासते” इति ।

सर्वनियामोऽप्ययं परमात्मना नियम्यो भवति । ज्ञः

व्यवहारकारणस्वरूपः, एकस्मिन्नेव समये अतीतादिव्यवहार-
कारणम् । सर्ग-प्रलययोः, सृष्टिद्विषये, प्रलयद्विषये च हेतुः, क्षणपरिमितेः
आरभ्य परार्द्धसंख्याव्यवहारपर्यन्तं पुनः प्रतिक्षणं परिवर्तमानश्च कालः
इति उपवर्ण्यते । कालस्य भगवदधीनत्वं प्रकाशयति ज्ञः इति । ज्ञः,
सर्वेषां ज्ञाता, काल कालः, कालस्य अपि कालः, तस्यापि द्विनाशकर्ता
परमात्मा “अतासि लोकस्य सचराचरस्येति भावः । गुणी, अखिनकल 1ण-
गुणानां आश्रयः श्रीमदभागवते चोक्तमस्ति — हेऽव्यक्तबन्धो ।
ईश्वर, योऽयं कालः, येन कालेन दिव्यमखिलं निमित्तम् । निमेषादा-
रभ्य महासम्बत्सररूपः कालः यस्य च भगवतः भृमङ्गमात्रम् । त भगवत्
प्रपद्ये इति, श्रुतिश्च पठति कालचक्रं जगच्चक्रमिति । परिवर्तनमप्यं
जगत् कालस्यैव परिणाममात्रम् । एषः कालः नित्यः । उत्पत्तिविनाशशून्यः ।
विभुः, सर्वव्यापी चेति । “सदेव सौम्य इवमग्र आसीत्” इत्यादिषु
श्रुतिवाक्येषु सृष्टेः प्रागेव कालस्य सत्ता सिद्धेति भावः ।

न सोऽस्ति प्रत्ययः, अर्थात् तादृशः कोऽपि अनुभवो नास्ति
यत्र कालः न भासते । कालः सर्वदा अस्तीत्यर्थः । सर्वनियामोऽपि अयं

काल-काल इति श्रवणात् चच्चेष्टात्वस्मरणाच्च । अत-
स्तन्नित्यविनाभूतौस्य प्रभावः । न यत्र कालो जगतां परः
प्रभुः, कुतोऽनु देवाः जगतां य ईश्वरे इत्यादि स्मृते । १

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके कालतत्त्वनिरूपणः

पञ्चमः किरणः समाप्तः ॥

कालः परमात्मना नियम्यो भवति । ईश्वरपरतन्त्रं इदं कालतत्त्वमित्यर्थः ।
अतः भगवदधीनत्वात् कालस्य तस्य नित्यविभूनी भगवतः नित्यलीला-
परिकर-धामसु न प्रभाव इति निष्कर्षः । तत्र स्मृतिप्रमाणं “न यत्र कालो
जगतां परः प्रभुः” इति ॥ १

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके पञ्चमकिरणे
कालनिरूपणे तत्त्वप्रदीपनी टीका समाप्ता ।

षष्ठः किरणः

अथ कर्म निरूप्यते । तच्च क्रियारूपं कृतिसाध्यमपि
कृतिभवनादिसिद्ध-बीजाङ्कुरादिवदनादिसिद्धमुच्यते । “न
कर्माविभागादिति चेन्न-अनादित्वादिति” । तत् खलु अशुभं
शुभं चेति द्विविधम् । वेदेन निषिद्धं नरकाद्यनिष्टसाधनं
ब्राह्मणहननाद्यशुभं, तेन विहितं काम्यादि तु शुभम् ।
तत्र स्वर्गादीष्टसाधनं ज्योतिष्टोमादि काम्यम् । अकृते

अथ, कालतत्त्वस्य निरूपणानन्तरं कर्म निरूप्यते । तच्च कर्म,
कृतिसाध्यमपि, पुरुषेण कृतमपि अनादिसिद्धं बीजाङ्कुरवत् । बीजस्य
प्राथम्यं; अङ्कुरस्य प्राथम्यं वा, अतिश्चयात् । बीजाङ्कुरवत्
अनादिसिद्धमपि कर्म भोगानन्तरं दिश्यते । यथा प्राग्भावः अनादि-
मिदोऽपि विनाश्यः, तथैव । कर्मणः अनादित्वं प्रदर्शयति—नेति । यद्येवं
प्राशङ्क्यते यत्, सुष्ठेः प्राक् कर्म न तिष्ठति तन्न—प्रमाणं दर्शयति—वेदान्त-
सूत्रं तावत्, “न कर्माविभागादिति चेन्न अनादित्वात् । इत्यत्र यद्यपि
सृष्टिं प्रति ईश्वरस्य कारणत्वं स्वी कृत्यते, तथापि कर्मापेक्षया एव ।
अथवा परमेश्वरे अतीतं वैषम्यं नैर्घुण्यशोषापत्तिः । स्मृतौ अपि उक्तं यत्

अवश्यमेव मोक्षार्थं प्राप्तकर्मशुभाशुभम्

नाभ्युपगतं क्षीयते कम कल्पकोटिभूतैरपि ॥

भवं दर्शयति—तदिति । तच्च कर्म शुभमशुभं चेति द्विविधम् । निषिद्ध-
कर्म लक्ष्ययति—वेदेनेति । नरकाद्यनिष्टसाधनं यत् कर्म तदशुभम् । यथा
ब्राह्मणहननादीदि । तेन वेदेन विहितं, यत् कर्म तत् शुभात्मकम् । तत्र
काम्यादिकं स्वर्गादिसाधनं ज्योतिष्टोमादिव्यक्तविशेषरूपं इष्टकर्म शुभमिति
भावः । नित्यकर्म लक्षयति—अकृते इति । अकरणे अत्यवायजनकं, ४५-

प्रत्यवायजनकं सन्ध्योपासनानिहोपाश्रितित्वम् । पुत्र-
जन्माद्यनुबन्धि-जातेष्ट्यादि-नैमित्तिकम् । दुरितक्षयकरं
चान्द्रायणादि प्रायश्चित्तमपि शुभं यत् विनाम् । एषु
निषिद्धमिव काश्यं च मुमुक्षोः हेयमेव मुक्तिप्रतिषेध-
फलत्वात् । नित्यादिकं तु वित्तशुद्धिकरत्वात् तेना-
ष्ठेयमेव । १

किञ्च, ज्ञानोदयात् पूर्वं यत् सञ्चितं तत् शुभ-
मशुभं च ज्ञानेन विनश्यति । ततः परं क्रियमाणं न तेन
विद्वान् विलिप्यते । तद्यथेषितुलमानौ प्रोतं प्रक्षेप्येन-
हास्यसर्वपद्मानः प्रहूयन्ते इति । यथा पुष्करजलाश आशो

राक्षसाघनानि नित्यकर्माणीति भावः । नैमित्तिकानि च लक्षयति—पुत्र-
जन्माद्यनुबन्धीति । पुत्रादिजन्मनिमित्तं क्रियते यानि कर्माणि तानि कित
नैमित्तिकानि । प्रायश्चित्तकर्म लक्षयति—दुरितक्षयकरं, पापादिक्षयकारक
चान्द्रायणादीनि व्रतानि प्रायश्चित्तकर्माणि । एषु नित्य-नैमित्तिक-काश्य-
निषिद्धकर्मन् निषिद्धमिव, यथा निषिद्धं कर्म हेयं, तथा काश्यं च मुमुक्षोः
मुक्तिकांतिनः पुरुषस्य हेयं, परिहार्यम्, तस्य कास्यादेः कर्मणः स्वर्गादि
फलकरत्वात् । तस्य अनित्यत्वमपि श्रुति-स्मृतिप्रसिद्धमेव । श्रुतिप्रमाणं
च “यथेहकर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितः लोकः क्षीयते ।
स्मृतिश्च—“क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति” इति पठति । नित्यकर्मणां विधे-
यत्वं वक्ष्यति—नित्यादिकं तु इति, नित्यकर्मणां चित्तशुद्धिकरत्वात्,
मुमुक्षुणा पुरुषेणापि तदनुष्ठेयम् । १

ज्ञानोदयात् पूर्वं यत् सञ्चितं, पूर्वजन्मनि कृतं शुभात्मकम्-
शुभात्मकं वा सर्वं ज्ञानेन, तत्त्व-ज्ञानेन विनश्यति । तत्र क्रियमाणं,

न श्लिष्यते एवमेवात्मविदि पापं कर्म न श्लिष्यते इति च
छान्दोग्यश्रुतिः । अत्र सञ्चित-क्रियमाणयोः पापयोः
विनाशविश्लेषावुक्तौ । "उभे उहैत्रेषः एते तरत्यमृतः साध्व-
साधुनी इति बृहदारण्यकश्रुतिः । तत्र तयोः पुण्यपापयोस्तौ
दशितौ उभे सञ्चित-क्रियमाणे साध्वसाधुनी पुण्यपापे एषः
विद्वान् तरति, उल्लङ्घयति । सञ्चितयोर्विनाशः, क्रिय-
माणयोस्त्वश्लेषः इत्यर्थः । २

ज्ञानेनैव विनिवृत्तकर्ममलस्तेनैव हरिपदं प्राप्य अक्षय-सुखभाक्,
तत्रैव निवसति । ततः पुनः न निवर्त्तते । "ब्रह्मविदाप्नोति

सम्प्रति कृतं यत् कर्म, तेन कर्मणा विद्वान् न लिप्यते । यथा तुलं,
अग्निना अनायासेन प्रदूष्यते, दह्यते, तथा ज्ञानेन कर्माणि नश्यन्ति ।

"सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते" इति स्मृतिप्रसाणात् ।
यथा पुष्करपलाशः, पद्मपत्रं, आर्यः, जलानि न द्विज्यते, स्पृशति, तद्वत्
ज्ञानिनः कर्मणि न लिप्यन्ते । उक्तं च भगवद्गीतासु—

यथैधांसि समिधोऽग्निः भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ।

पुनश्च उक्तमस्ति— ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवारम्भसा ।

इति स्मृतिश्च । ज्ञानेन अपरोक्षानुभूतिपूर्विकया शुद्धभक्त्या भजे, सञ्चित,
क्रियमाणं च पुण्यपापे इति, शुभ स्मकमशुभात्मकं द्विविधं कर्म विनयति
इति भावः । विद्वान् तरति, कर्माणि उल्लङ्घयति । २

इत्थं उपर्युक्तप्रकारेण ज्ञानमाध्यमेन तत्त्वज्ञानेन विनिवृत्तकर्ममलः
कर्मफलं विनिवृत्तं, यस्य सः हरिपदं प्राप्य अक्षयसुखभाक् सन्
तत्रैव वैकुण्ठादौ लोके निवसति । पुनस्ततस्ते न निवर्त्तन्ते तत्रापि

परम्", । "तमेव विदित्वाति मृत्युमेति

नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय'

"सोऽश्नुते सर्वान् कामान्, न सः पुनरावर्तते" इति
श्रवणात् । ३

तच्च ज्ञानं द्विविधम् । परोक्षमपरोक्षं च परोक्षं
शाब्दम्, अपरोक्षं तु ह्लादिनीसारसमवेतसम्बित् रूपम् ।
यच्च भक्तिशब्दव्यपदेश्यं दृष्टम् । "विज्ञान घनानन्दघन
सच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे स तिष्ठति" । इति गोपाल-
तापन्युपनिषदि । तत्र पूर्वं परम्परया परन्तु साक्षात्

स्मृतिः, "न तदजासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः,

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।"

ब्रह्मविद्याप्नोति परम्" ब्रह्मवित् जनः परमं विष्णोः पदं प्राप्नोति ।
तमेव विदित्वा अति मृत्युमेति, प्रमृतत्वं प्राप्नोति । "सः अश्नुते सर्वान्
कामान्" । सर्वेषां कामानां मुक्तिव्यापिकामानामुपभोक्तुं... समर्थो भवति
इति भावः । एवं श्रवणात् श्रीहरिपदप्राप्तिः निष्कामकर्मात्मकज्ञानविशेष-
रूपायाः हरिभक्तेः चरमफलमेवेति सिद्धम् । ३

ज्ञानं विभज्यते तच्चेति । परोक्षं, शास्त्रादिजन्यं शब्दज्ञानं अप-
रोक्षं, ह्लादिनीसारसमवेतसम्बित् रूपम् । ज्ञानानन्दैकरसस्वरूपमिति भावः ।
यत् अपरोक्षं ज्ञानं तच्च भक्तिशब्दव्यपदेश्यं दृष्टम् । तत्र पूर्वं, परोक्षं
ज्ञानं, परम्परया क्रमेणैव ब्रह्मप्रापकम् । अपरोक्षं सम्बितसारसमवेत-
रूपं तु साक्षाद्भूयेण परंब्रह्मप्रापकमेव । केचित्तु, केवाचित् मतानुसारं
महत्तम प्रसङ्गलवधेन, सत्प्रसङ्गप्रसादेन श्रवण-कीर्तनादिकर्मणैव, कर्-
पदेन, केवलभक्तिसाधनकर्मणां व्यपदेशः । तादृयेन भक्तिरूपकम्

ब्रह्मप्रापकं बोध्यम् । केचित्तु महत्तमप्रसङ्गलब्धेन शुद्धमक्ति-
योगरूपेण श्रवण-कीर्तनादिकर्मणैव वित्तशुद्धिं हरिपदं च
लभन्ते इति दृष्टम् ।

पिबन्ति ये भगवतः आत्मनः सतां
कथामृतं श्रवणपुटेषु सम्भृतम् ।
पुनन्ति ते विषयविदुषिताशयं
व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥

इत्यादिषु । ४

तदित्थं तत्त्वपञ्चकं विस्तृतं श्रीबैष्णवे चोक्तमेतत् ।
विष्णोः स्वरूपात् परतो हि तेऽन्ये
रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र
तस्यैव तेऽन्ये च धृते वियुक्ते
रूपेण यत्तद् द्विज कालसज्जं ॥

जनैश्च कर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरित्यादिना । तदेवमेतत्तत्त्व-

वित्तशुद्धिं विषय हरिपदं लभन्ते भक्तः इति भावः । उक्तं च श्रीमद्-
भागवते; ये खलु सतां मुखात्, आत्मनः आत्मस्वरूपस्य भगवतः कथा-
मृतं श्रवणपुटेषु पिबन्ति ते विषयविदुषिताशयं अनादिकर्मवासनां मयास्तकरणं
पुनन्ति, पवित्रीकुर्वन्ति । तच्चरणसरोरुहान्तिकं, तत्पावपद्ममूलं व्रजन्ति,
प्राप्नुवन्ति । ४

तदित्थं तत्त्वपञ्चकं, ईश्वर जीव-प्रकृति काल-कर्मद्वयं च
श्रीबैष्णवे, श्रीविष्णुपुराणे उक्तमस्ति । विष्णोः स्वरूपात्, निरुपाधिकात्
भगवत् सकाशात् प्रधानं पुरुषश्च विप्रः एव । अपि तु प्रकृति पुरुषयोः
परमात्मना संयोगः वियोगश्च सृष्टि-प्रलययोः कारणम् । तच्च भगवतः
परस्य ब्रह्मणः कालसज्जरूपम् । विवेकी केवलं एतत् पञ्चकं ज्ञात्वा

पञ्चकविवेकी वर्णितसाधनसम्पत्तिमान् विशुद्धः श्रीहरि-
पदमुपलभ्य तत्रैव सर्वदा दीव्यति इति । ५

नित्यं निवसतु हृदये चैतन्यात्मा मुरारिर्नः

निरवद्य निवृत्तिमान् गजपतिरनुकम्पया यस्य ।

राधादिदामोदरनामविभ्रता

विप्रेण वेदान्तमयः स्यमन्तकः

श्रीराधिकायै विनिवेदितो मया

तस्याः प्रमोदं स तनोतु सर्वदा ॥ ६

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके कर्मतत्त्वनिरूपणः

षष्ठः किरणः समाप्तश्चायं ग्रन्थः

तत्त्वतः विदित्वा वर्णितसाधनसम्पत्तिमान् श्रद्धोपपत्तिपूर्विका, गुरुप-
सम्पन्नन्तरं हरिपदयुगमुपलभ्य सर्वदा दीव्यति, आनन्दं प्राप्नोति । ५

यस्य अनुकम्पया, प्रसादेन गजपतिः निरवद्यः, दोषरहितः, पशुस्वभावस्या-
गपुर्वकं निवृत्तिमान् नित्यपार्षदस्त्वं रूपपरमानन्दं प्राप्तवानिति भावः ।
सः भगवान् नः, अस्माकं हृदये चैतन्यात्मा चिन्मयस्वरूपः मुरारिः
निवसतुः पुनश्च यस्य श्रीकृष्णचैतन्यदेवस्य अनुकम्पया करुणया यः गजपतिः
प्रतापशुद्धः, निरवद्यः, कामादिदोषशून्यः सन् निवृत्तिमानभवत् सः चैत-
न्यात्मा मुरारिः ।

प्रेमपुरुषोत्तमः श्रीकृष्णचैतन्यस्वरूपः भगवान् नोस्माकं हृदये
निवसतु । येन वयं निर्मलान्तःकरण सन्तः भगवदवशीकाररूपां प्रेम-
उक्तिं लभामहे ।

श्रीराधावामोदराभिधविप्रवरपरितेन मया वेदान्तशास्त्राणां
स्यमन्तकमणिसदृशमिव ग्रन्थरत्नं सर्वज्ञैर्व्याख्यातम् । श्रीमत्याः राधिकायाः प्रीति-
विधानाय विनिवेदितम् । ग्रन्थरत्नमिव सततं तस्याः आनन्दं बद्धयतु ।
येन सर्वेषां प्रसङ्गिनां सर्वविधं मङ्गलं तनोतु, विस्तार्यतामिति इति । ६

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके कर्मतत्त्वनिरूपणे

तत्त्वप्रवीणनी टीका समाप्ता

—*—